

ENDONEZYA'DA İSLAMİ BANKACILIK VE İSLAMİ FİNANS UYGULAMALARI*

Ayfer GEDİKLİ†
Seyfettin ERDOĞAN‡

Özet

Güney Doğu Asya'nın sahiline yakın mesafede bulunan Endonezya, dünyanın en büyük ada ülkesidir. Endonezya, hızla gelişen dinamik ekonomik yapısına ve dünyanın en kalabalık müslüman nüfusu barındıran ülkesi olmasına karşın, küresel İslami finans ve katılım bankacılığı sistemi içinde oldukça küçük bir paya sahiptir. Yüksek müslüman nüfusa sahip diğer ülkelerden Malezya ve Suudi Arabistan ile mukayese edildiğinde İslami finans konusunda çok gerilerde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bunun nedeni sadece İslami finans ve katılım bankacılığında yeterli etkinliğe sahip olmaması değil, aynı zamanda konvansiyonel bankacılık sistemleri ve diğer finansal araçlar konusunda da yeterli derinliğe ve uzmanlaşmaya sahip olmamasıdır. Ekonomi yöneticileri, katılım bankacılığının finansal sistem içerisindeki payının ve etkinliğinin artırılması hususunda önemli girişimler yapmaktadırlar. 2015 yılında Finansal Hizmetler Kurulu tarafından geliştirilen planda, 2020 yılına kadar katılım bankacılığının payının %5'den %15'e yükseltilmesi hedeflenmektedir.

Bu çalışmada, Endonezya'da İslami finans ve İslami bankacılık konusu ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bankacılık sistemi içerisinde İslami bankacılığın yeri, İslami bankacılık ve İslami finansın tarihsel gelişimi, mevcut durumu ve performansının diğer ülkelerle mukayeseli bir değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmanın son bölümünde Endonezya'nın İslami finans ve İslami bankacılık konusunda küresel ölçekte daha fazla pay alması için alternatif politika önerileri sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Endonezya, İslami Bankacılık, Katılım Bankacılığı, İslami Finans

ISLAMIC FINANCE AND PARTICIPATION BANKING IN INDONESIA

Indonesia, as the largest island country in the world, is located off the coast of South East Asia. Although Indonesia has a dynamic growing economy and the country has the world's largest Muslim population, it has a small share in the global Islamic banking industry. Comparing with the other Islamic countries such as Malaysia and Saudi Arabia, Indonesia's Islamic finance industry lag far behind in Islamic banking and Islamic finance. Actually not only Islamic banking structure, but also Indonesia's local conventional banking system is not deep and sophisticated enough. So, the government has been working on improving Islamic banking to make Indonesia one of the greatest global Islamic banking hub in order not just to be one of the pioneer countries in this sector but also to protect the local economy and banking sector from the negative effects of global financial problems. Accordingly, in 2015, Financial Services Authority of Indonesia launched a 5-year development plan for Participation banking to improve its proportion in whole banking sector from 5% to 15%.

In this study, Islamic finance and Islamic banking performance of Indonesia were evaluated detailly. In the first part of the study, the history of Islamic banking and Islamic finance explained. Then current performance of Islamic finance and Islamic banking of Indonesia were analyzed by comparing with the other countries. In the last part, some alternative policy suggestions were put forth to improve Islamic banking and Islamic finance industry of the country in the global Islamic financial system.

Key words: Indonesia, Islamic Banking, Participatin Banking, Islamic Finance

* Bu makalede ele alınan konular, 7-8 Nisan 2018 tarihinde International Congress of Islamic Economy, Finance and Ethics (ISEFE) Kongresi'nde "Endonezya'da İslami Bankacılık" başlığı ile sunulan bildiride kısmen tartışılmıştır.

† Doç. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, ayfer.gedikli@medeniyet.edu.tr

‡ Prof. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi seyfettin.erdoğan@medeniyet.com.tr

Gönderim/Kabul Tarihi: 16 Kasım 2018 / 28 Aralık 2018, Submitted/Accepted dates: November 16, 2018

/December 28, 2018

GİRİŞ

Güneydoğu Asya'nın en büyük ekonomilerinden olan Endonezya, 15.500 adadan müteşekkil olup, 300'den fazla etnik gruba ev sahipliği yapmaktadır. Ülke, 260 milyonluk nüfusu ile dünyanın en yüksek popülasyona sahip beşinci ülkesi durumundadır. Nüfusun %57'si Java adasında yaşamaktadır. Nüfus artış hızı yavaşlamış olmakla birlikte, 2030 yılına kadar nüfusun 296 milyona ulaşması beklenmektedir (IMF, 2018:5). Nüfusun %86'sı müslümandır. Endonezya, yoğun müslüman nüfusuna rağmen İslami kurallarla yönetilen bir ülke değildir. Endonezya'ya mahsus bir ideoloji olan ve tek Tanrı'ya inanılan, adil ve modern bir toplumun olduğu, ülke birliğini, demokrasiyi ve sosyal adaleti önceleyen “pancasila[§]”nın etkin olduğu ülkede seküler yaşam tarzı dikkat çekmektedir. Bu nedenle müslüman kimliği taşıyan nüfusun bir kısmı dindarken diğer bir kısmı İslami kurallara göre yaşamamayı tercih etmektedir (Sari, Bahari and Hamat, 2016:179). Ülke, 1990'ların sonlarında yaşanan Asya Finansal Krizi'nden bu yana dikkat çekici bir büyüme performansı göstermiştir. 2000 yılında 857 \$ olan kişi başı milli gelir düzeyi, 2016 yılında 3.303 \$'a yükselmiştir. Tablo-1'de ülkenin genel makroekonomik durumu açıklanmıştır. Buna göre, 2017 verilerine göre GSYİH büyüme oranı %4.8, kişi başı milli gelir 10.691 \$'dır . Halen satın alma gücü paritesi bakımından dünyanın 10. büyük ekonomisi konumunda olan Endonezya, son yıllarda yoksulluğun azaltılması konusunda da göze çarpan bir performans göstermiş ve 1999'da %20 olan yoksulluk oranını 2016'da %10.9'a düşürmeyi başarmıştır (World Bank, 2018).

Tablo 1: Endonezya'nın Genel Görünümü

Nüfus, milyon, 2015	Yüzölçümü, bin km2, 2015	Nüfus Yoğunluğu, km2 başına fert	Kent Nüfusu, toplam nüfusun %si olarak	Milli Gelir		GSYİH	
				Satın Alma Gücü Paritesi		% büyüme	kişi başı % büyüme
				\$ milyar	kişi başı \$		
257.6	1.910.9	142	54	2.752.7	10.691	4.8	3.5

Kaynak: World Bank Group (2017:11)

Endonezya'da 2005-2025 yıllarını kapsayan 5'er yıllık periodlar halinde planlanan kalkınma planının halen 2015-2020 dönemini kapsayan 3. dönemi uygulanmaktadır. Bu dönemde altyapı yatırımları yanında, eğitim ve sağlık gibi sosyal alanlara odaklanılmaktadır (World Bank, 2018). Tablo-2'de ülkenin diğer makro göstergeleri açıklanmıştır.

Endonezya'da finansal sektör pek derin değildir. Sektör ağırlıklı olarak bankaların üzerindedir. Ülkede sömürge döneminden beri devam eden konvansiyonel bankacılık hizmetleri yanında İslami bankacılık çalışmaları, 1991-1992 yıllarında ilk İslami bankanın kurulması ile başlamıştır. O günden bu yana, Endonezya Merkez Bankası, İslam alimleri ve devlet ve hatta genel olarak kamuoyunun da katkıları ile ülkede katılım bankacılığı önemli ilerlemeler

[§] Pancasila, Endonezya devleti tarafından geliştirilen felsefi bir bakış açısıdır. Sanskritçe'den gelen “panca:beş” ve “sila:prensip” kelimelerinden meydana gelmektedir. Pancasila, Endonezya devletinin birbirinden ayrılmaz 5 prensibini ifade eder. Bunlar; Tek Tanrı'ya inanmak, İnsanı odağa alma, Endonezya'nın birliği, Demokrasi ve Halkçılık, -Sosyal adalet(Embassy of Republic of Indonesia, Buchrast, 2018, <http://www.indonesia.ro/republic.htm#pancasila>):

kaydetmiştir. Ancak, konvansiyonel bankacılık ile mukayese edildiğinde halen sistem içinde oldukça küçük bir paya sahip olan İslami bankacılık uygulamaları, sistem içinde daha yüksek bir paya sahip olabilmek için önemli girişimlerde bulunmak zorundadır. Bu çerçevede, İslami finansal işlemler konusunda yasal düzenlemelerin yapılması yanında İslami bankacılığın büyümesinin önündeki engellerin kaldırılması hayati önem taşımaktadır (İsmal, 2013:16).

Tablo 2: Endonezya'nın Makroekonomik Görünüm

GSYİH			Milli Gelirin %si Olarak Tasarruflar	Cari İşlemler Bilançosu, GSYİH'nin %	Devlet net borç alma (+) veya verme (-)	Devlet Borç, GSYİH %	Tüketici Fiyat İndeksi	Geniş Para, GSYİH %	Sermaye Piyasası Kapitalizasyonu, GSYİH %	Finansal Sektör Tarafından Sağlanan Yurt İçi Krediler, GSYİH %
Ortalama Yıllık % Büyüme										
1990-2000	2000-2009	2009-2015	2015	2015	2015	2015	2015	2015	2015	2015
3.9	5.3	5.7	32.1	-2	-2.6	30.3	6.4	39.4	41	46.7

Kaynak: World Bank Group (2017:69, 83)

1. Endonezya Finansal Sisteminin Genel Görünümü

2010 yılında uygulanmaya başlanan Finansal Sektör Geliştirme Programı (FSAP) ile birlikte ülkede makroekonomik performansın güçlendiği ve finansal sistemin daha stabil olduğu gözlenmiştir. İstikrarlı finansal sistem, ivme kaybeden ekonominin ve kredilerin yeniden hareketlenmesine önemli katkı sağlamıştır. Ekonomik büyümede görülen yavaşlamaya rağmen bankacılık sisteminin güçlü bir performans gösterdiği izlenmiştir. Buna mukabil, ekonomik yavaşlamaya bağlı olarak bankaların karlılık oranlarında azalma ve verilen kredilerin ödenmesinde sorunlar gözlenmiştir. Ayrıca bankaların kapitalizasyonlarının da oldukça iyi olduğu ve regülasyonlarda belirlenen alt sınırların üzerinde oldukları gözlenmiştir. Endonezya'nın finansal sisteminin rölatif olarak sıg ve ağırlıklı olarak güçlü finansal gruplara bağlı bankalar tarafından domino edilmektedir. Finansal sistemin toplam varlıkları GSYİH'nin yaklaşık olarak %72'sine eşittir. Finansal sistemi güçlü şekilde yöneten büyük ölçekli finans grupları, sistemin olması gereken standartlarda gözetim altında tutulmasını engelleyici bir tavır ortaya koymaktadır. Sermaye piyasalarının da çok güçlü olmadığı ülkede, yerel yatırımcı tabanının güçlü olmaması nedeniyle uzun vadeli finansmanda yurt dışı finansman tercih edilmektedir. Sistemik riskin düşük olduğu ülkede, bankacılık sisteminin dış şoklara karşı dayanıklı olduğu görülmüştür. 2011 yılında kurulan Finansal Hizmetler Kurulu (Financial Services Authority: OJK)'nin üstlendiği düzenleme, finansal gözetim ve denetimlerin yanında, 2016 yılında kriz yönetimi için de çalışmalarını başlatmıştır. Finansal Sektörü Güçlendirme Programı çerçevesinde bankacılık denetleme otoritesi Basel III kriterlerini uygulamaya başlamıştır. Buna göre yeni sigorta yasası ve sektörler arası danışma ve gözetim sistemleri geliştirmiş, likidite yönetimi yanında tüm finansal sektör gözetim altına alınmıştır ve Finansal Sistem Kriz Yasası (PPKSK Yasası, 2016) yürürlüğe konulmuştur. Bu çalışmalar ile belli bir yol haritası çerçevesinde istikrar korunarak finansal piyasaların derinleşmesi hedeflenmiştir. Kurumsal çerçevenin güçlendirilmesi odaklanan yol haritasında kreditor hakları, vergi mevzuatı, borç yapılandırma yöntemleri üzerinde ayrıntılı tanımlamalar yapılmıştır (IMF, 2017:5-6).

2010 yılında başlatılan Finansal Hizmetleri Geliştirme Programı sonrasında ülkenin makroekonomik performansı oldukça güçlü bir görünüm vermeye başlamıştır. 2010-2013 arası dönemde ekonomik büyüme %5-6 düzeyinde stabil bir görünüm arz ederken, ülkeye yönelik sermaye girişi, uzun zamandır devam eden oynaklığa rağmen destekleyici olmuş, finansal stabilite korunmuştur. Kambiyo oranları ve tahvil gelirleri piyasa koşullarına paralellik

göstermiştir. Bu süreçte Bank Indonesia döviz ve tahvil piyasalarına sık sık müdahale etmiştir. Ekonomide 2013 yılından itibaren görülen yavaşlama 2015’de dip seviyelere gerilemiştir. Emtia fiyatlarında görülen sert düşmeler, 2016’da olumluya dönmeye başlamıştır. 2015 yılında hükümetin uygulamaya koyduğu ve 2015-2019 yıllarını kapsayan altyapı yatırımları, \$450 milyar ve GSYİH’nın %50’sine tekabül eden yatırım düzeyini kapsamıştır. Bu yatırımlar, ek bir finansmana ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Hükümet finansmanı sağlamak için yurt içi yatırımcıları dahil, geniş bir yatırımcı tabanı oluşturmaya çalışmıştır. Yatırımların finansmanında uzun vadeli altyapı tahvilleri gibi yeni finansal enstrümanlar da kullanılmıştır. Endonezya’da ihtiyati makro politikalarından ödün vermeden finansal derinleşmeyi arttırması hükümetin önündeki en önemli güçlüklerden birisidir. Ülkede finansal sistem, bu çabalara rağmen halen sığ bir görünüm arz eder. 2015 sonunda finansal sektör varlıklarının GSYİH’nın %72’si olduğu belirlenmiştir. Diğer gelişmekte olan ülkelerle mukayese edildiğinde bu oran daha düşüktür. Banka varlıklarının GSYİH’nın %55’i, 2. en büyük kategori olan sigorta şirketlerinin varlıklarının GSYİH’nın sadece %7’si olduğu görülmektedir. Buna karşılık banka dışı finansal kuruluşların daha hızlı büyüdüğü ve 2005-2015 arası on yıllık dönemde GSYİH’nın %4’ü kadar büyüdüğü tespit edilmiştir. Bu büyümede en büyük pay sigorta şirketlerinin olmuştur. Finansal kuruluşların toplam varlıkları bu periodda GSYİH’nın %10’u kadar artmıştır. Öte yandan ülkede faaliyet gösteren 49 güçlü finansal kuruluş, ülkedeki toplam finansal kuruluşların varlıklarının %70’ine sahiptir (IMF, 2017:8-9). Öte yandan bankalar ağırlıklı olarak bireysel işlemler üzerinden faaliyette bulunmakta ve kurumsal müşteriler oldukça kısıtlı görünmektedir. Bireysel hesapların kısa vadeli olmaları dolayısıyla bankalar son dönemde sınırlı miktarda uzun vadeli yatırımları fonlamayı tercih etmektedirler. Bunun yerine daha kısa vadeli finansman olan ticari kredi vermeyi tercih etmektedirler. Emeklilik fon toplayıcıları ve sigorta şirketleri de görece küçük ölçekle faaliyetlerine devam etmektedirler. 2015 sonunda emeklilik fonlarının GSYİH’nın %2’si ve sigorta fonlarının GSYİH’nın %8’inden az olduğu belirlenmiştir. Ülkenin çok sayıda irili ufaklı adadan müteşekkil olması nedeniyle coğrafi güçlükler dolayısıyla, son zamanlarda iyileşmeler gerçekleşmiş olmakla birlikte finansal sisteme ulaşım halen oldukça güçtür. 2011 yılında yetişkin nüfusun sadece %20’sinin banka işlemleri için hesabı bulunmakta iken günümüzde bu oran %36’ya yükselmiştir. %36 seviyesi de Doğu Asya ve Pasifik bölgesi gelişmekte olan ülkeler grubu için ortalama değer olan %53’e göre oldukça düşük bir orandır. Banka işlemlerinde etkinliğin belirlenmesinde kullanılan önemli bir değer olan net faiz marjı, Endonezya’da diğer gelişmekte olan bölge ülkelere göre yüksektir. Bankacılık sisteminin ölçek olarak küçük ve yetersiz olması yanında yasal ve kurumsal hukuki düzenlemelerin yetersizliği, aracılık işlemlerinin etkinlik ve kalitesini azaltan faktörlerdir. Endonezya’daki banka merkezli finansal sistem, tersine bir etki ile tasarruf düzeylerinde önemli bir artışın ortaya çıkmasına, kredi işlemlerinde aracılığın artmasına ve finansal sistemin tabana yayılmasına yol açmaktadır (IMF, 2018:36).

Tablo-3’de Endonezya’da genel finansal yapı ve mevcut finansal yapıların aktif düzeyleri açıklanmıştır. Özel ve kamu bankaları gibi mevduat toplayan kuruluşlar yanında banka dışı mevduat toplayan kuruluşların da oldukça etkin olduğu görülmektedir. Bunlar arasında sigorta şirketleri, emeklilik fonları ve yatırım fonları önde gelen kuruluşlardır. İslami bankalar ve konvansiyonel bankaların İslami bankacılık hizmeti veren şubeleri de tabloya dahil edilmiştir.

Tablo 3: Endonezya'da Finansal Yapı ve Varlık Düzeyleri

	GSYİH'nin % Olarak			Finansal Kuruluşların Toplam Varlıklarının %'si Olarak			Kuruluş Sayısı		
	2005	2010	2015	2005	2010	2015	2005	2010	2015
Finansal Kuruluşlar: Toplam Varlıklar	63.4	59.9	71.7	100	100	100	3.258	3.103	3.871
Mevduat Toplayan Kuruluşlar (toplam)	52	45.6	55.4	82.1	76.1	77.3	2.143	1.828	1.755
Mevduat Toplayan Ticari Bankalar	51.3	44.9	54.5	81	75	76.1	134	122	118
Mevduat Toplayan Kamu Bankaları	18.7	16.3	20	29.5	27.1	28	5	4	4
Diğer Banka Dışı Kuruluşlar	11.5	14.3	16.3	17.9	23.9	22.7	1.115	1.275	1.916
Sigorta Şirketleri	4.4	5.9	7.2	6.9	9.9	10	157	142	137
Emeklilik Fonları	2.2	1.9	1.8	3.5	3.2	2.5	312	272	260
Yatırım Fonları	1	2.2	2.4	1.5	3.7	3.3	293	559	1.091
Finansal Araçlar	3.2	3.4	4.1	5	5.7	5.7	236	194	266
Diğer Banka Dışı Kuruluşlar	0.7	0.9	0.8	1.1	1.5	1.2	117	108	162
Finansal Piyasalar: Piyasa Değerleri									
Devreden Borç Senetleri	15.5	14.1	15.7	....	....	....	....	....	....
Borsa Kapitalizasyonu	26	47.2	40.8	....	....	....	....	....	....
İslami Finans	0.7	1.4	2.6	1.1	2.4	3.6	21	34	34
İslami Bankalar	0.6	1.2	1.8	0.9	1.9	2.6	3	11	12
Konvansiyonel Bankaların İslami Bankacılık Hizmeti Veren Şubeleri	0.1	0.3	0.7	0.2	0.4	1	18	23	22

Kaynak: IMF (2017:10)

2. Endonezya'da Bankacılık Sektörünün Genel Görünümü

Endonezya'da bankacılık sektörü 5 ana başlık altında toplanabilir. Bunlar, devletin sahip olduğu bankalar, özel yerli bankalar, özel yabancı bankalar, bölgesel bankalar ve İslami bankalardır. Endonezya halkının kent nüfusunun çoğunu barındıran Java'da yaşayan kısmı, bölgesel banka işlemlerine fazla başvurmazlar. Bölgesel bankalar daha çok kırsalda yaşayan Endonezyalıların tercih ettiği bankalardır. Ayrıca Jakarta devlet, özel, yerli yabancı tüm bankaların merkezlerine ev sahipliği yaparken bölgesel bankalar burada merkez kurmamışlardır. Konvansiyonel bankalar arasında devlete ait olanlar ve özel yabancı bankaların daha güvenilir olduğuna, buna mukabil özel yerli bankalar ile bölgesel bankaların daha az güvenilir olduğuna yönelik yaygın bir kanaat vardır. Ülkenin yerel ihtiyaçlarına yönelik kolaylıklar sağlama yönünden özel yerel bankaların daha yüksek bir performansa sahip olduğu düşünülür. Bunun yanında yabancı konvansiyonel bankaların tüketici kredisi yanında görece daha yüksek kredi faizine karşılık düşük mevduat faiz getirisi verdiği yönünde bir algı da söz konusudur. Bölgesel bankalar kısıtlı network yapıları, düşük tasarruf düzeyleri ve düşük kredi faiz oranları ile daha çok KOBİ'lere borç veren bankalar olarak tanınmaktadırlar. İslami bankalar ise Endonezyalıların tarafında konvansiyonel bankalara göre oldukça kısıtlı imkanlar sunan ve dini hassasiyeti yüksek müslümanlara hizmet veren bankalar olarak algılanmaktadır.

Bu nedenle müşteri sayısı konvansiyonel bankalar ile rekabet edemeyecek derecede düşük düzeydedir. Bu dar ve eksik algı, İslami bankaların ülkede gelişmesi önünde en büyük engel olarak görülmektedir (Abdulkarim and Affif, 2005: 5, 7). Tablo-4’de ülkede faaliyet gösteren konvansiyonel ve İslami bankalar ve bunların özellikleri genel hatlarıyla açıklanmıştır.

Tablo 4: Endonezya’da Konvansiyonel ve İslami Bankaların Genel Özellikleri

KONVANSİYONEL BANKALAR	DEVLET BANKALARI	• Güvenilir • Yüksek şube sayısı • Bankacılık hizmetleri konusunda yetersiz • Yavaş ve memnun etmeyen hizmet kalitesi
	ÖZEL YABANCI BANKALAR	• Çok çeşitli hizmetler • Yüksek kredi faizi, düşük mevduat faizleri • Küresel çapta network ağı • Güvenilirliği düşük • Düşük tasarruf hesabı düzeyi
	ÖZEL YERLİ BANKALAR	• Hizmet çeşitliliği • Ulaşım kolaylığı • Kaliteli hizmet ve reklamlar dolayısıyla tanınırlık
	BÖLGESEL BANKALAR	• Düşük kredili ürünler • Düşük kredi faizi • Düşük tasarruf seviyesi • Zayıf network ve düşük şube sayısı
İSLAMİ BANKALAR		• İslami hassasiyeti olan müşteriler daha çok tercih eder • Kar/zarar ortaklığı sisteminin faiz getirisine göre daha düşük getiri sağladığına dair güçlü kanı vardır • Network ağı oldukça düşüktür, şube sayısı yetersizdir • Sağlam ve güvenilir • Yetersiz İslami finansal ürün alternatifleri • İslami finansal okur-yazarlığın düşük olması nedeniyle düşük bilinirlik • Güçlü altyapı gelişmediğinden bireysel ve kurumsal hizmet taleplerine yeterince cevap verememe

Kaynak: Abdulkarim ve Affif (2005:6-7, 12)

Bu genel bilgiler çerçevesinde, Tablo-5’te ülkede faaliyet gösteren büyük bankalar yanında ticari bankalar açıklanmıştır. Buna göre ülkenin en büyük 4 bankası yanında önemli ticari bankalara da tablo içinde yer verilmiştir.

Tablo 5: Endonezya’da Bankacılık Sektörünün Genel Durumu

En Büyük 4 Banka	Büyük Ticari Bankalar	Diğer Ticari Bankalar
Endonezya finans sektörüne 3 büyük devlet bankası liderlik etmektedir:	6 ticari banka, ülkede bireysel ve kurumsal borç verme konusunda öne çıkmaktadır	13 İslami banka
Bank Mandiri: Asya krizi sonrasında 4 bankanın birleşmesi ile oluşmuş bir bankadır. 31 Mart 2017 itibarı ile ülkedeki 2. en fazla kredi veren banka durumundadır. Bank Mandiri'nin çok geniş bir kurumsal kredi tabanı olduğu ve ülkedeki en büyük İslami banka olduğu söylenebilir.	CIMB Niaga: İnternet bankacılığı hizmetleri konusunda ülke lideri durumdadır.	Yabancı müşterilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurumsal borç veren yabancı bankaların 9 büyük şubesi
Bank Rakyat Indonesia (BRI): Dünyadaki en fazla mikrofinans veren banka konumundadır. 2015 yılından bu yana da Endonezya'nın en fazla borç veren bankası durumundadır. Ayrıca BRI, şube sayısı bakımından ülkenin en fazla ağa sahip bankasıdır.	BTN: Kamu teşekkülü olması dolayısıyla devlet destekli mortgage kredileri verir.	Endonezya'lı yerli banka sahipleri ile yabancı yatırımcılar arasında yapılan ortak teşebbüs anlaşmaları ile oluşan 12 banka
BNI: Borç verme konusundaki Endonezya'nın 4. büyük bankasıdır. Bunun yanında BNI, KİT'lere ve Özel sektör şirketlerine borç verilmesinde de önemli bir konumdadır.	Danamon: KOBİ finansmanında önemli bir bankadır.	27 bölgesel kalkınma bankası
BCA: Endonezya'da en büyük 4 banka arasına giren tek özel bankadır. BCA, büyük kentlerdeki yaygınlığı ve teknoloji kullanımı konusunda rakiplerine göre üstünlüğü ile ön plana çıkmaktadır.	Permata: Bireysel finansmanda ve otomotiv finansmanında etkilidir.	44 yerel konvansiyonel banka
	Manybank Indonesia: KOBİ ve ticari kredilere odaklıdır.	
	Danamon: KOBİ finansmanında önemli bir bankadır.	
	Panin Bank: KOBİ kredileri verir.	

Kaynak: KPMG, 2017:5

Endonezya’da faaliyet gösteren en büyük 4 bankadan 3’ünde devlet büyük ortaktır. Sektördeki diğer bankalar orta ve küçük ölçekli bankalardır (Tablo-6). Sektördeki 20 bankanın toplam varlıkları piyasa payının %80’ini temsil etmektedir. 4 devlet bankası ve 26 bölgesel kalkınma bankası (bu bankalarda da devletin ortaklığı vardır) toplam varlıkların yarısını oluşturmaktadır. Özel bankalar ise sistem içinde irili ufalı ölçekte olup, iş modelleri, sahiplik şekilleri yönünden birbirlerinden oldukça farklıdır. Bazı özel bankalarla ortaklığı olan 9 yabancı yatırımcı yanında, 31 yabancı banka şubesi de faaliyet göstermektedir. Öte yandan bankalar arasında doğrudan işlem düzeyi oldukça düşük olup, bankalar zaman zaman likiditelerini çok güvenli olmayan interbank piyasalarında ve repo piyasalarında yönetmektedirler. Döviz işlemleri yapma

yetkisi olan bankalar döviz takası yapılan ve yabancı bankalar tarafından yönetilen swap piyasalarını tercih etmektedirler. Ancak bu piyasalar oldukça sığdır. Banka varlıklarının sadece %3'lük kısmı interbank piyasalarında işlem görmektedir. Küçük bankaların birçoğu repo piyasalarında ve swap piyasalarında işlem yapacak ölçeğe sahip değildirler. Bankalar ayrıca Bank Indonesia'ya ait birçok enstrümana likidite aktarmaktadırlar. Bank Indonesia'nın likidite işlem hacmi kısıtlı interbank işlemlerinin kat kat üzerindedir. Benzer şekilde yerel sermaye piyasası oldukça sığ düzeydedir ve yabancı ağırlığı sektörde hemen hissedilir. Bu durum, ülkede bankacılık sektörünün küresel piyasalara doğru çekilmesine yol açar. 2015 yılı sonunda devreden borçlar ve sermaye piyasası kapitalizasyonu GSYİH'nin %41'ine ulaşmıştır. Yerel tahvil piyasası rupiah üzerinden ihraç edilmiş devlet tahvilleri ağırlıklıdır. Bu tahvillerin %38'i yabancı yatırımcıların elindedir (bu oran Asya geneli için %26'dır). Finansal piyasaların sığılığı yanında sistem içinde yabancı ağırlığının yüksek olması, finansal piyasaların volatilitelerini arttırmaktadır. Bankacılık sektörünün sağlık düzeyi değerlendirildiğinde ise son dönemlerde kapital rasyosunun regülasyonlarda belirtilen minimum değerlerin üzerinde olduğu görülmektedir. 2016 sonunda kapital rasyosunun %20.6 olduğu tespit edilmiştir (Tablo-7) (IMF, 2017:10-11).

Tablo 6: Endonezya'da Bankaların Varlık Düzeyleri (%)

2016Q3 İtibarıyla Bankacılık Varlıkları % Olarak						
	En Büyük 4	Yerli Banka	Orta Ölçekli	Küçük Ölçekli	Mikro Ölçekli	Toplam
Özel Bankalar	10.1	26.6	10.2	6.4	2.4	45.6
Yabancı Banka Ortaklı	0	10.2	5.5	4.1	0.4	20.2
Kamu Bankası	35.4	38.5	0	0	0	38.5
Bölgesel Kalkınma Bankası	0	0	3.8	3.8	0.9	8.5
Yabancı Banka Şubeleri	0	0	5.8	1.5	0.1	7.4
Toplam	45.5	65.1	19.7	11.8	3.4	100

Kaynak: IMF, 2017:10

Tablo-7: Endonezya'da Bankacılık Sektörünün Sağlık Düzeyi

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016Q3
Sermaye Yeterlilik Düzeyi							
Yasal Özkaynağın Risk Ağırlıklı Kalemlere Oranı	16.2	16.1	17.3	19.8	18.7	21.3	20.6
Özsermaye/Varlıklar	10.7	11	12.2	12.5	12.8	13.6	15
Aktiflerin Yeterliliği							
Geri Ödenmeyen Krediler/Toplam Krediler	2.5	2.1	1.8	1.7	2.1	2.4	3
Geri Ödenmeyen Krediler Karşılıkları/Özsermaye	6.1	4.7	4.7	4.6	5.5	5.9	6.1
Kazanç ve Karlılık Düzeyleri							
Aktif Getiri Oranı	2.7	2.9	3.1	3.1	2.7	2.2	1.7
Özsermayenin Karlılık Oranı	25.9	25.4	25.3	24.5	21.3	17.3	11.7
Likidite ve Fonlama							
Likit Varlıkların Kısa Vadeli Borçlara Oranı	32.1	31.2	36.4	30.5	33.3	35	33.1
İnterbank Dışı Kredilerin Mevduatlara Oranı	81.6	85.5	94.1	100.5	99.9	100.4	99.2

Kaynak: IMF, 2017:11

Jokowi Hükümeti 2015-2017 yıllarını kapsayan 13 maddelik bir paketi devreye sokmuş ve bankacılık sektörünü geliştirme ve güçlendirmeyi hedeflemiştir. Bu maddeler şu şekilde sıralanabilir (EY, 2017:6):

- İş dünyasında rekabetin sağlanması
- Yatırım işlemlerinin kolaylaştırılması
- Yatırımların artırılmasının desteklenmesi
- Taşrada ücretlerin yükseltilmesi
- Emlak sektöründe çifte vergilendirmenin önüne geçilmesi
- Özel oluşturulacak alanlarda ticari faaliyetlerin artırılmasına destek olunması
- Vergi muafiyetlerinden istifade edilmesinin sağlanması
- Elektrik altyapısının güçlendirilmesi
- Başarısız yatırımların gözden geçirilmesi
- KOBİ'lerin faaliyetlerinin desteklenmesi
- Özellikle lojistik sektöründe faaliyetlerin desteklenmesi
- İş kolları için açık ve net rehberlik hizmetlerinin sağlanması
- Düşük gelirli için konut desteği sağlanması

Bunun yanında, offshore hesaplarda tutulan mevduatların ülkeye döndürülmesi için vergi affı ve vergi barışı yasası da çıkarılmıştır. Vergi barışı yasası çerçevesinde, vergi mükelleflerinin vergi ödemelerini plana sokmak ve vergi gelirlerini arttırmak da hedeflenmiştir. Bankacılık sektörünün güçlendirilmesine yönelik çalışmalar meyvesini vermiş ve sektörün yatırımcılar için daha geniş fırsatlar sunan bir sektör durumuna gelmesine neden olmuştur. 2016 yılında banka kredileri yıllık %3 artmıştır. Bank Windu Kentjana International'ın China Consultation Bank Corporation tarafından satın alınması ve Bank Metro Express ile Centratama National Bank'ın birleşerek Shinhan Bank Indonesia ismi ile daha güçlü şekilde faaliyete başlamaları, bu tedbirler sonucunda ortaya konan iki önemli gelişmedir. Bunun yanında Cathay Financial Holding Co Ltd, Mayapada Bank'ın tüm hisselerinin %15'sine denk gelen 1.7 trilyon IDR'lık hissesini satın almıştır (EY, 2017:3, 23). Alınan tedbirler ve başlatılan uygulamalar sonucunda 2015-2016 döneminde ülkede faaliyet gösteren 10 büyük bankanın varlık düzeylerinin ve 6'sının toplam varlıklarını arttırdığı gözlenmiştir. Ancak Bank Danamon'da %20, Bank Permata'da %10, Bank Maybank Indonesia'da %2 ve CIMB Niaga'da %1 oranında toplam varlıklarında gerileme görülmüştür. Bu daralmanın en önemli nedeni geri ödenmeyen krediler, portföy satışları ve yavaş kredi oranları büyümesi gösterilebilir (EY, 2017:3). Bank Indonesia ve OJK, bankacılık sisteminin daha güçlü ve daha etkin olması için önemli tedbirler de almıştır. Mevcutta çok sayıda ama küçük ölçekli olan bankaların sayısını önümüzdeki 10 yıllık dönemde 59-60'a çekmeyi planlamaktadırlar. Bu sayede hem yerelde hem de bölgesel ölçekte daha rekabetçi bir bankacılık sektörü ortaya konması hedeflenmektedir. Halen sektördeki en büyük 15 banka, tüm bankacılık hizmetlerinin %70'ini gerçekleştirmektedir. OJK, bu gruba giren bankaların sermayelerini arttırmalarını tavsiye etmektedir. Bankaların sağlamlıklarının artırılması, bankaların gerek yurt içi gerek yurt dışı piyasalarda çok daha etkin olmalarına ve aynı zamanda yabancı yatırımcının ortak olarak gelmeyi istemelerine zemin hazırlamaktadır (EY, 2017:25).

Endonezya bankacılığı yabancı yatırımlara da açıktır. Ülkede yapılan son yasa değişiklikleri, düzenlemeler ve politika değişiklikleri, yabancı yatırımcıların yerel sektörde daha fazla

penetrasyona ulaşmasına izin vermektedir. Halen yabancı bankaların ülkede yatırım yapması için temel şart olarak yerel bir bankaya ortak olarak faaliyet göstermeleri ya da yabancı bankanın ülkede şube açmasına izin verilmektedir. 1990'larda %10 olan yabancı banka sayısının 2000'li yıllarda %35'e yükseldiği gözlenmektedir. Ancak ülkedeki yabancı banka penetrasyonunun 2000'li yıllarda artmasının en önemli nedeni, ortak teşebbüste bulunmaktan çok yerel bankaları satın alarak gerçekleşmiştir (Mulyaningsih, Daly, Miranti, 2015:71).

Tablo-8'de ise en önemli bankaların genel finansal durumları ortaya konmuştur. Endonezya'da bankacılık sistemi hakkında ayrıntılı açıklamalar için EK-Tablo 1'e bakınız.

Tablo 8: Endonezya'da En Büyük 16 Bankanın Genel Durumu (Eylül 2016)

No	Bankanın Adı	Toplam Aktifler (IDR, milyar)	Krediler (IDR, milyar)	Mevduatlar (IDR, milyar)	Ortalama Bileşik Getiri (%)	Ödenmeyen Krediler	Kredilerin Mevduata Oranı (%)
Aktif Değerleri 5 trilyon IDR Üzerindeki Bankalar							
1	Bank Maspion	5.444	4.032	4.372	20.25	0.8	92.24
Aktif Değerleri 2.5 - 5 trilyon IDR Arasında Olan Bankalar							
2	Bank Agris	3.831	2.583	3.208	20.28	2.82	80.52
3	Bank Yudha Bhakti	3.767	2.987	3.108	23.25	3.29	96.11
4	Bank Kesejahteraan Ekonomi	2.809	2.139	2.302	15.49	2.22	92.92
Aktif Değerleri 2.5 trilyon IDR'dan Az Olan Bankalar							
5	Bank Prima	2.353	1.713	1.819	16.79	3.07	94.17
6	Bank INA Perdana	2.371	1.434	1.853	30.74	3.49	77.39
7	Bank Mitraniaga	2.103	995	1.846	18.23	2.02	54.1
8	Bank Dinar Indonesia	2.073	1.24	1.505	27.85	1.89	62.4
9	Bank Harda Internasional	1.922	1.395	1.448	21.7	3.04	96.34
10	Bank Maybank Syariah Indonesia	1.418	1.073	675	46.07	30.3	158.96
11	Bank Victoria Syariah	1.248	935	955	14.2	11.61	97.79
12	Bank FAMA International	1.116	853	844	26.03	3.67	101.07
13	Royal Bank	759	551	552	30.8	3.51	99.8
14	Bank Artos Indonesia	730	465	546	23.4	5.91	85.16
15	Bank Bisnis	716	399	360	56.75	3	110.83
16	Bank Amar Indonesia	568	366	77	118.64	8.31	475.32

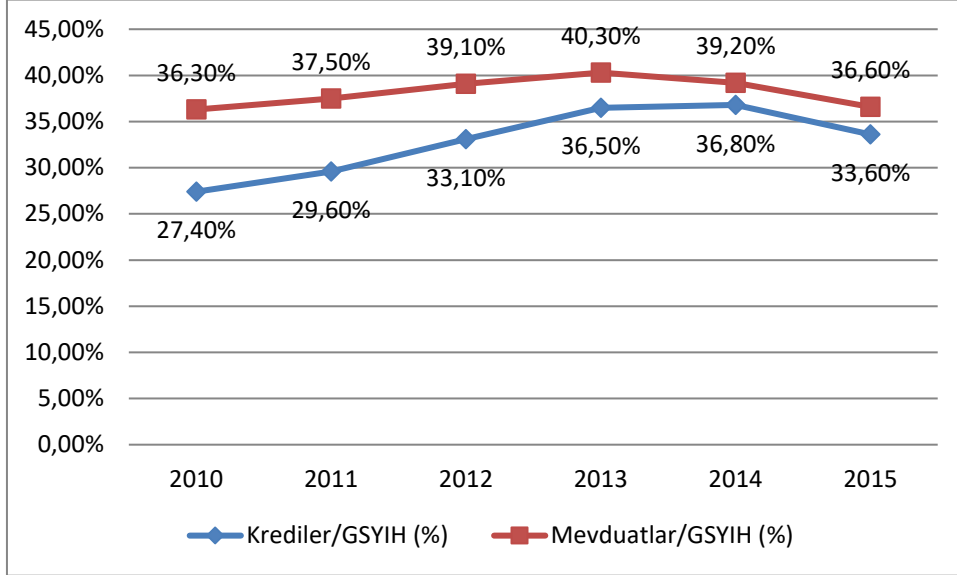
Kaynak: EY, 2017:25

3. Endonezya Bankacılık Sisteminde Güncel Gelişmeler

Endonezya Asya-Pasifik bölgesinde bulunan diğer ülkelere nazaran daha düşük bir bankacılık penetrasyonuna sahip olması ve daha yüksek NIM getirileri dolayısıyla yatırımcılar için çekici bir alandır. Ülkede bankacılık sektöründe en yüksek penetrasyon GSYİH'nın %58'i ile Java'da bulunmaktadır. Endonezya bankalarının çoğunluğu bu bölgede yoğunlaşmaktadır. Coğrafi olarak da Endonezya bankacılık sektörü açısından çok elverişli bir ülke değildir. Çok sayıda adadan müteşekkil ülkede her bölgede, banka şubelerinin açılması karlı bulunmayabilmektedir. Bu nedenle OJK, bankalara halen banka penetrasyonunun oldukça zayıf olduğu ülkenin doğu bölgelerinde de şubeler açmaları konusunda ciddi teşvikler sağlayarak yönlendirici olmaktadır. Grafik 1'de ülkede banka penetrasyon seyri 2010-2015 dönemi için açıklanmıştır. 2017

yılandan itibaren bankacılık hizmetlerinde yapılan inovatif çalışmalarla coğrafi dezavantajlar ve çevresel olumsuzluklar bertaraf edilmeye çalışılmaktadır (EY, 2017:8).

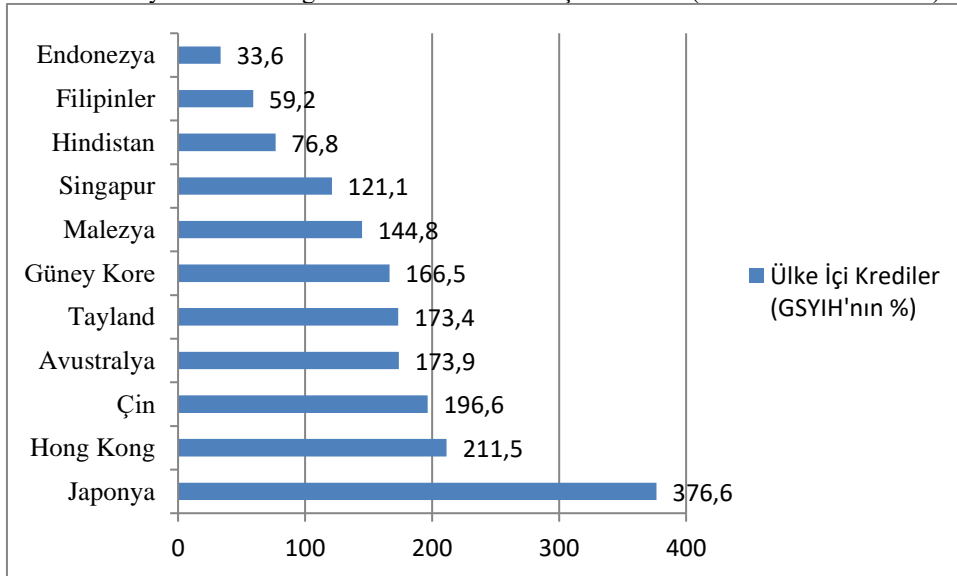
Grafik 1: Endonezya’da Banka Penetrasyon Oranları

Kaynak: EY, 2017:8

Grafik 2’de Asya-Pasifik Bölgesi’nde bulunan diğer ülkelerle mukayeseli olarak ülke içi kredilerin GSYİH’nın % olarak düzeyleri açıklanmıştır. Bu oran Endonezya’da %33.6, Filipinler’de %59.2 ve Japonya’da %376.6’dır. Kendi bölgesi içinde diğer ülkelere göre yurt içi kredilerde ülkenin düşük düzeylerde kaldığı görülmektedir.

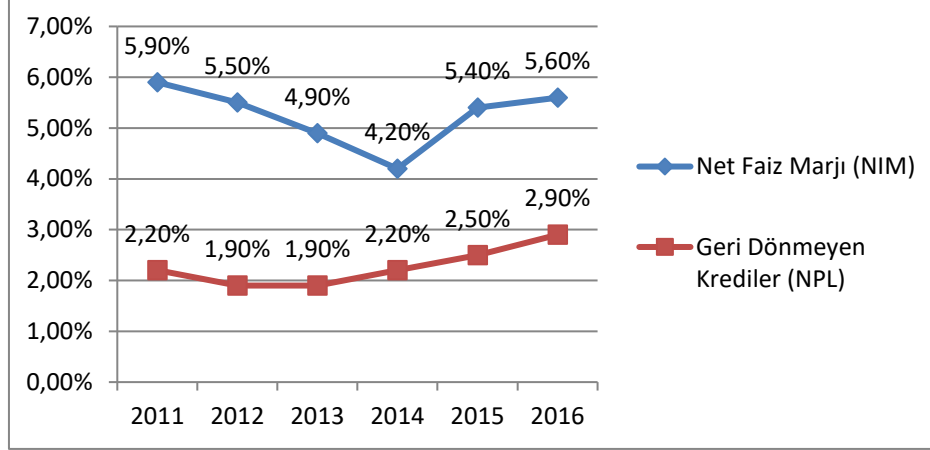
Grafik 2: Asya-Pasifik Bölgesinde Ülkelerin Yurt İçi Kredileri (GSYİH’nın % Olarak)

Kaynak: EY, 2017:8

Endonezya’da, 2011-2016 yılları arasında ülkede bankacılık endüstrisi aktiflerinin büyüme düzeyine bakıldığında, bileşik yıllık büyüme oranı (CAGR: Compound Annual Growth Rate) üzerinden %13’e ulaşmıştır. Bu büyümenin temel nüveleri, bankacılık piyasasının yeni yeni gelişmeye başlaması, geniş müşteri tabanı ve nüfus içinde orta sınıfın giderek artması gösterilebilir (EY, 2017:4)

Grafik 3: Endonezya Ticari Bankalarında Geri Ödenmeyen Krediler (NPL) ve Net Faiz Marjı (NIM) %

NIM: Net Interest Margin: the difference between the interest income earned and the interest paid by a bank

NPL: Nonperforming Loans

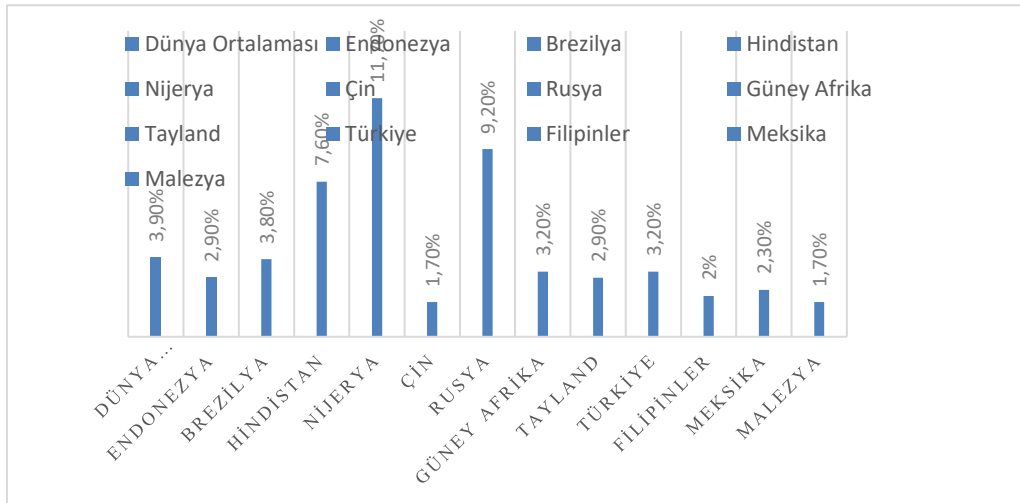
Kaynak: EY, 2017:4

2015 ve 2016 yıllarında genel küresel ekonomik koşullarda görülen bozulmalar ve kömür fiyatlarının 2012’de 95\$/ton’dan 2016’da 62\$/ton’a gerilemesi genel ekonomik koşullar yanında makroekonomik göstergelerde de olumsuz performans gözlenmesine yol açmıştır. Makro dengedeki bozulma, bankacılık sektörü için de zorlu bir dönemi getirmiştir. Bu olumsuz hava, geri ödenmeyen kredilerde önemli bir artışa neden olmuş ve birçok sektörde ve banka portföylerinde borç yeniden yapılandırılmalarının artmasına yol açmıştır. Grafik-3’te 2011-2016 dönemi için geri ödenmeyen krediler ve net faiz marjı açıklanmıştır. 2013 yılında en düşük düzeyine inerek %1.9’a gerileyen geri ödenmeyen krediler, 2016 yılında %2.9’a kadar yükselmiştir.

Grafik 4’de gözlenebildiği üzere, 2016 yılında ödenmeyen krediler konusunda Endonezya, diğer gelişmekte olan ülkelere göre daha iyi bir performans ortaya koymuştur. Geri ödenmeyen krediler konusunda dünya ortalaması %3.9 olarak belirlenirken, Endonezya’da bu oran %2.9 seviyesinde kalmıştır. Ancak burada her piyasanın riski nasıl fiyatladığı ve kredi verme regülasyonlarındaki farklılıklar belirleyicidir. Bazı piyasalar borç verme oranını yükseltme konusunda daha agresif bir politika tercih etmiş olabilirler. Bu tercih, kredi kalitesi belli segmentlerde iyi olmadığından daha yüksek geri ödenmeyen krediler skoru ortaya çıkmasına yol açar. Buna karşılık risk fiyatlaması gerçekleşse de otomatik olarak karlı sektör olmadığına hükmetmek eksik bir bakış açısı olacaktır. Endonezya’da marjlar oldukça yüksektir ve bu yükseklik kredi riskinde ani yükselmelere karşı bir çeşit tampon vazifesi görür. Son dönemlerde marjlarda görülen azalma, kredi riskinin daha iyi yönetilmesi adına sağlamlık testlerinin yeniden yapılmasını ve detaylı veri analizlerini gerekli hale getirmiştir (PWC, 2017:9). Sukmana (2016:89) çalışmasında Endonezya’da sermaye yeterlilikleri, karlılık, finansal aracılık düzeyleri, ödenmeyen krediler gibi parametreler üzerinden İslami bankalar ile

konvansiyonel bankaların performanslarını mukayese etmiştir. Konvansiyonel bankaların uzun süreden beri faaliyet gösteriyor olmaları dolayısıyla sahip oldukları tecrübe ve piyasa penetrasyonu, bu bankaların performansını önemli düzeyde etkilemiştir. Müşteri memnuniyeti konusunda konvansiyonel bankalar çok çeşitli hizmet alternatifleri ile yüksek bir başarı gösterirken, geri ödenmeyen krediler toplam kredilerin toplam mevduatlara oranları konularında İslami bankaların daha iyi bir grafik çizdiğini gözlemiştir. Bunun nedeni İslami bankaların para piyasalarında etkin olmamaları nedeniyle ellerinde bulundurdukları fonlarını finansmana yönlendirmiş olmalarıdır. Bunun yanında Bank Indonesia'nın İslami bankalar için koyduğu rezerv karşılık düzeylerinin yaptıkları finansal aracılık miktarına göre belirlenmesi düzenlemesi, İslami bankaları bu işlemleri yapma konusunda cesaretlendirmiştir. Aynı çalışmada, konvansiyonel bankaların geri ödenmeyen krediler konusunda İslami bankalara göre daha fazla sorun yaşamakla birlikte, aktiflerden elde edilen getiriler konusunda İslami bankalardan daha yüksek bir performans ortaya koymuşlardır. Geri ödenmeyen kredilerin yükselmesi sıklıkla karlılıkların azalacağına işaretidir. Aktiflerin getirilerinin konvansiyonel bankalarda daha yüksek gözlenmesi, profesyonel yönetimde konvansiyonel bankaların daha iyi olduğunu da ortaya koymaktadır. Konvansiyonel bankaların yönetimde daha yetkin olmalarının bir diğer önemli nedeni de teknolojiyi iyi kullanmaları ve teknolojinin müşteri memnuniyeti konusunda önemli bir enstrüman olarak değerlendirilmesidir. Buna mukabil, İslami bankalarda, bu bankaların ülkede kuruluşundan bu yana halen tam olarak giderilememiş olan yetişmiş yüksek vasıflı personel problemi, İslami bankaları yarıştan daha fazla koparmaktadır. Üstelik sermaye yapıları bakımından konvansiyonel bankalardan geride olan İslami bankaların teknolojiyi sistemlerine dahil etme konusunda önemli bir fon tahsisi yapmaları da güç görünmektedir.

Grafik 4: Gelişmekte Olan Ülkelerin Ödenmeyen Krediler (NPL: Nonperforming Loans) Oranında Mukayeseli Görünümleri

Kaynak: PWC, 2017:9

4. Endonezya'da İslami Bankacılık ve İslami Finansal İşlemler

Endonezya'da dual bankacılık ve parasal sistem uygulanmaktadır. İlk olarak 1999 yılında Merkez Bankası tarafından uygulanmaya başlanan 23 Numaralı kanuna, 2004 yılında 3 numaralı yönetmelik eklenmiştir. Bu kanunlar ülkede hem İslami bankacılık işlemlerinin hem

de konvansiyonel bankacılık ve parasal işlemlerinin uygulanabilmesine izin vermektedir. Bu kanunlar, ülkede İslami bankacılığın altyapısının temellerini oluşturmuştur. 2008 yılı ortalarında Endonezya 21 Numaralı İslami bankacılık kanununu ve 19 Numaralı kanunla da sukuk kanunu hayata geçirmiştir. Her ne kadar 1991-1992 yıllarında ilk İslami banka kurulmuş olsa da İslami bankacılık konusunda özel kanunun çıkması için 2008 yılını beklemek gerekmiştir. Sukuk kanunun devreye girmesi ile birlikte şirket ve devlet sukukları da Endonezya Sermaye Piyasası'nda yerini almıştır. Endonezya'da İslami finans konusunda faaliyet gösteren çok sayıda İslami finansal kuruluş, İslami finansal piyasalar ve desteklenen kuruluşlar bulunmaktadır. İslami mevduat sahipleri ve girişimcilere hizmet veren İslami Ticaret Bankası (BUS) yanında ticari bankaların islami bankacılık hizmetleri veren İslami bankacılık pencereleri (UUS) de bulunmaktadır. Ayrıca ülkede belli bölgelerde belli topluluklara hizmet veren İslami tarımı destekleme bölge bankaları (BPRS) da bulunmaktadır. BUS ve UUS ulusal düzeyde hizmet verirken BPRS bölgesel düzeyde hizmet vermektedir (İsmal, 2013:17).

Endonezya'da diğer müslüman ülkelerden farklı olarak bağımsız bir fetva heyeti vardır. Ulusal Fetva Heyeti (National Sharia Council: DSN), bu sayede çok daha hızlı fetva verebilme imkanına sahiptir. Diğer müslüman ülkelerde fetvalar, ilahiyatçıların bireysel değerlendirmeleri ile ortaya konur. Örneğin Malezya'da fetva heyeti, Bank Negara Malezya (Malezya Merkez Bankası) altında organizasyon yapısı içinde yer alır (Tahir, 2017:104). Ülkedeki İslami bankalar, Katılım Bankaları Birliği'nin (ASBISINDO) denetimi ve gözetiminde faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. BAZNAS gibi zekat işlemlerini takip eden kuruluşlar da benzer şekilde denetim ve gözetime muhataptırlar. Yatırımlarda karşılaşılan likidite sorunlarına yönelik olarak ve yatırım alternatiflerini çoğaltmak amacıyla İslami Sermaye Piyasası, İslami Para Piyasası ve İslami Borsa da faaliyet göstermektedir (İsmal, 2013:18).

Endonezya İslami finansal sistemi, banka dışı finansal yapıları da ihtiva eder. Tekafül ve BMT bunların en önemlileridir. Ülkede faaliyet gösteren 100.000'den fazla BMT, mikrogirişimcilere İslami kooperatif mantığı içinde hizmet vermektedir. Sayıca BMT'ler kadar olmasa da tekafül ülkede oldukça etkin uygulanan bir İslami finansal yöntemdir. Esasen İslami bankacılık ve bankacılık dışı finansman, çok yüksek düzeyde kamu fonunu çekmekte en büyük ölçekli işlerden en küçük ölçekli mikro girişimlere kadar birçok ekonomik faaliyeti finanse etmektedir (İsmal, 2013:18).

5. Endonezya'da İslami Bankacılığın Tarihsel Gelişimi

Endonezya'da İslami bankacılık girişimleri II. Dünya Savaşı öncesinde başlanmış olmasına rağmen 1990'lara kadar önemli bir ilerleme kaydedilememiştir. İslami bankacılık faaliyetleri, 1992 yılında Bank Muamalat Indonesia (BMI)'in kurulmasıyla başlamıştır. Filipinler'de 1973, Malezya'da 1983'de başlayan İslami finans ve bankacılık işlemlerine göre Endonezya daha geç bir tarihte bu alanda faaliyet göstermeye başlamıştır. Bunun en önemli nedeni olarak, İslami bankacılığın, ülkenin dünyanın en fazla müslüman nüfusuna sahip olmasına karşın, müslüman toplumdaki yeterli talep ve desteği görmemesi gösterilmektedir. Endonezya'da İslami bankacılığın gelişimi üç dönemde incelenebilir: İlk dönem 1930'lu yıllara kadar gitmektedir. Ülkenin henüz Hollanda sömürgesi olduğu bu dönemde İslami bankacılık fikri ortaya atılmış ve teorik olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. O dönemde Hollanda sömürge yönetimi ile karşılıklı yaşanan olumsuz süreçlere rağmen dönemin uleması olan ve Muhammadiyah organizasyonunun başında bulunan K.H. Mas Mansur, faizsiz bankacılık işlemlerinin yapılması

gerekliliğini ortaya atmıştır. Mas Mansur'un bu önerisi gerek ulema arasında gerekse Muhammad Hatta gibi sosyalist liderler tarafından eleştiri almıştır. Sosyalistlere göre konvansiyonel bankaların almış oldukları faiz, her iki tarafın karşılıklı gönüllülük ilişkisi ile gerçekleştiğini ve bir zorlamanın söz konusu olmadığını, üstelik piyasa faiz oranlarının insanların yaşamlarını güçleştirecek düzeyde yüksek olmadığını savunmuştur. Düşük faizli bir sistemin “yasal” diğer alternatif sistemlerin “gayriyasal” olduğuna kanaat edilmiştir. Öte yandan Endonezya'nın 1945-1956 yılları arasında göreve gelen ilk Başkan Yardımcısı da İslami bankaların kurulmasına karşı çıkmıştır. Devletin üst yönetiminin İslami bankalara karşı bu tutumu, toplum nezdinde de olumsuz bir bakışın gelişmesine yol açmıştır. İslami bankalara helal/haram bakışı yanında faizli konvansiyonel bankacılık dışındaki diğer alternatiflerin yasadışı kabul edilmesi Endonezya'da bugün bile İslami bankacılığın oldukça yavaş gelişmesine yol açmıştır. Ülkede İslami bankacılık 1960'lara kadar sadece teorik düzeyde tartışılan bir konu olarak kalmıştır. Bu dönemde ülkede İslami bankacılık sadece müslüman entellektüeller ve ulema arasında yapılan sofistike teorik tartışmaların ötesine geçmemiş ve İslami bankacılığın sosyal refahın artması ekonomik sorunların çözülmesinde ideal bir yol olduğuna yönelik söylemler geliştirilmiştir. 1967 yılına kadar 14 Nolu Bankacılık Kanunu'na göre Endonezya'da faaliyet gösteren tüm bankaların faizli sistem prensiplerini benimsemesine yönelik yasaya muhalefet eden İslami Muhammediyah organizasyonu, bu yasada faizin net şekilde tanımlanmadığını ve simgesel olduğunu açıklamıştır. 1969 yılında Kuala Lumpur'da gerçekleşen İslam Kongferansı Örgütü'nün toplantısının ardında hızlanan süreçte, 1975'de Cidde'de İslam Kalkınma Bankası (IDB)'nin kurulmasına karar verilmiştir. Kurucu ülkeler arasında Endonezya da bulunmuş ve bu gelişme ülkede İslami bankacılığı daha hızlı gelişmesine neden olmuştur. Ancak İslam'ın ülkede salt bir din ve inanç tercihi olarak görülüp, günlük hayatın işleyişinden soyutlanması, ülkede İslami bankacılık süreçlerinin olması gerekenden oldukça yavaş ilerlemesine yol açmıştır. 1982 yılında Endonezya'nın ikinci başkanı Suharto'nun yürüttüğü NEW ORDER hükümetinin ordu ile arasına mesafe girmesi, Suharto'nun müslüman entellektüeller ve ulema arasında olumlu ilişkilerin gelişmesine yol açmıştır. Bu müslüman gruplar ile hükümet arasında gelişen ilişkilerin olumlu bir sonucu olarak yeniden hararetlenen İslami bankacılık yaklaşımı, başta Malezya olmak üzere, diğer müslüman ülkelerde teveccühle karşılanmasına rağmen, o dönemde iktidarda olan siyasi partinin “pancasila” kavramını toplumun temel yapısı haline getirmeye çalışması, ülkede “İslam” kelimesine karşı reaksiyonun gelişmesine sebep olmuştur. Sadece isminin içinde İslam kelimesi geçtiği için İslami bankacılık da hükümet tarafından reddedilmiştir. İslam kelimesinin ülkede marjinalite ve fundamentalizm ile bağdaştırılması İslami bankaların ülkede kendilerine yaşam alanı oluşturmalarına engel olmuştur. Üstelik ülkede müslüman olmayan oldukça yüksek sayıda nüfus ve topluluk vardı ve bu gruplar, hükümetin müslümanlara ayrıcalık tanıyanmış izlenimi verebilecek girişimlerde bulunmasına şiddetle karşı çıkıyorlardı. Şeriat kurallarına göre işletilen İslami bankacılık uygulamalarının ülkede serbest bırakılmasını da bunun bir tezahürü olarak gören büyük bir kitle vardı. Tüm bu engellere rağmen Ekim 1988'de Endonezya hükümeti bankacılıkta liberalizasyon çalışmalarına destek olacak PAKTO isimli bir politika paketini yayınlarak faizsiz bankacılığın önünü açmıştır. Ancak bu noktada hükümetin kısmi destek vermesine rağmen yeterli gelmeyen başlangıç sermayesi sorunu gün yüzüne çıkmıştır. Çeşitli müslüman toplulukların gayretleri sonucunda sınırlı imkanları ve yerel faaliyet alanları olmasına rağmen ilk İslami bankalar kurulmaya başlanmıştır. 1992 yılında günümüzde Bank Muamalat Indonesia olarak bilinen Bank Islam/Shariah Indonesia 84 milyar Rp'lik sermayesi

ile faaliyete başlayan ülkede kurulan ilk İslami banka olarak tarihe geçmiştir. Bait-At-Tamwil, Bandung, Cooperative Rhido Ghusti, Jakarta ve Bank Perkreditan Rakyat Syariah, Credit Shariah People Bank (BPRS) Endonezya’da 1990’ların sonlarında kurulan öncü İslami bankalardır. 1998 yılında hükümet 10 Nolu Kanun Maddesini geçirerek Endonezya’da İslami bankaların yasal alt yapısı oluşturmuştur. Evvelce “paylaşım temeline dayalı bankalar” olarak tanımlanan İslami bankalar, 10 Nolu Kanun Maddesinde “Şeriat prensiplerine dayalı bankalar” olarak tanımlanmaya başlanmışlar ve kısaca “Şeriat bankaları” olarak anılmışlardır. 10 Nolu Kanun, İslami bankalara dual faaliyet yapma imkanı sağlamıştır. Bir başka deyişle, bu bankalar bazı şubelerinde Şeriat kuralları ile işletilen İslami bankacılık hizmetlerini verebilirken, diğer şubelerinde faizli sisteme dayalı konvansiyonel bankacılık hizmetleri de verebilmektedirler. Dual sistemin varlığı, konvansiyonel bankaların da İslami finansal enstrümanlar arz edebilme ve bunlar üzerinden işlem yapma imkanını ortaya çıkarmaktadır (Sari, Bahari and Hamat, 2016:178-179). 1999 yılında ülkenin ikinci İslami bankası olan Bank Shariah Mandiri açılmıştır. Bunu kimi ticari bankaların İslami bankacılık hizmeti veren şubeleri takip etmiştir (Ika and Abdullah, 2011:200). 2002 yılında Bank Indonesia tarafından hayata geçirilen “Blueprint of Islamic Banking Development in Indonesia” (Endonezya’da İslami Bankacılığın Gelişmesi Planı” İslami bankacılığın ülkede ilerlemesinde önemli bir kilometre taşıdır. Planda İslami bankacılığın ülkede gelişmesi için vizyon, misyon ve stratejik kriterler belirlenmiştir. Buna göre 2009 yılına kadar, İslami bankacılığın bankacılık sektörü içindeki payının %5’e yükselmesi hedeflenmiştir. Sürdürülebilir bir gelişme hedefe ulaşmak için İslami bankacılık konusunda güçlü bir temelin oluşturulması yanında sektörün desteklenmesi ve finansal ürün ve hizmetler için uluslararası standartların uygulanmaya geçirilmesine başlanmıştır. 2008 yılında çıkarına 21 Nolu Kanun Maddesi ile de İslami bankacılığı gelişmesi konusunda diğer yasal düzenlemeler tamamlanmıştır (Abduh and Omar, 2012:38, Kasri and Kassim, 2009:184). Bank Indonesia, konvansiyonel bankaların da İslami bankacılık hizmeti veren şubeler açmasına izin verdikten sonra ülkede İslami bankacılık ivme kazanmıştır. 2008 yılına kadar ülkede 3 İslami banka, 28 İslami başkacılık hizmeti veren banka şubesi, 124 İslami Ziraat Bankası faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu kurumlar, çok sayıda İslami finansal ürünleri ve hizmetleri %2.08’lik banka payı ile sunmaya başlamışlardır (Ascarya and Achsani, 2008:1). Küresel Finansal Kriz’in tüm dünyayı etkisi altına aldığı 2008 yılı sonuna gelindiğinde Endonezya’da 5 İslami banka, 576 şube, 27 İslami hizmet veren birim, bunlara bağlı 214 şube ile 131 Ziraat Bankası ile faaliyetlerine hızla devam etmişlerdir. İslami bankaların 2008 yılındaki büyüme performansı evvelki yıllara göre oldukça yüksek bir performans ortaya koymuş, bu hızlı büyüme süreci 2010 sonuna kadar devam etmiştir. 2011’e girerken ülkede 11 İslami banka ve bunların 1.215 şubesi, 23 İslami hizmet veren birim ile 262 şube yanında 150 Ziraat Bankası ve bunlara bağlı 286 şube hizmet vermeye başlamıştır. Bankaların şube sayısının ve işlem düzeylerinin artmasına paralel olarak aktiflerde de büyüme gözlenmiştir. En yüksek aktif büyüme süreci 2009-2010 döneminde gerçekleşmiştir. 2009’da 66.090 milyar IDR olan aktif büyüklüğü, 2010 yılında 97.519 milyar IDR’a yükselmiştir (Anwar, 2016:194).

İslami bankalar ile konvansiyonel bankaların büyüme performansları karşılaştırıldığında, 2001-2004 yılları arasında, aktifler ve finansman konularında İslami bankaların konvansiyonel rakiplerinden daha fazla büyüdüğü görülmüştür. 2005-2010 arasında İslami bankalar konvansiyonel bankalardan daha fazla büyümeye devam etmekle birlikte büyüme hızının azaldığı müşahade edilmiştir. Büyüme hızlarındaki bu dalgalanmaya paralel olarak İslami bankaların pazar paylarında değişimler yaşanmıştır. Tüm bu gelişmelere karşın 2000’ler ve

2010'lar boyunca İslami bankaların ülkedeki pazar payları, konvansiyonel bankalar ile mukayese edilmeyecek derece küçüktür. Ayrıca diğer ülkelerde olduğundan farklı olarak Endonezya'da İslami bankacılık özellikle mudaraba ve müşaraka kontratları üzerinden hızla artmaktadır. 2011 yılına kadar bu kontratlar üzerinden yapılan finansal işlemler, tüm İslami finansal işlemlerin %34'üne ulaşmıştır. Geriye kalan %56'lık işlem hacmini murabaha, salam ve istisna kontratları kapsamaktadır. Bu durum ülkede yatırım temelli İslami finansmanın önemli düzeyde arttığını, ticari temelli finansmanın daha düşük bir düzeyde artış gösterdiğini ortaya koymuştur (İsmal, 2011:6-7). Sektörün güçlendirilmesi için 2011 yılında çıkarılan 21 Nolu Kanun ile faaliyete başlayan Endonezya Finansal Hizmetler Kurulu (Otoritas Jasa Keuangan: OJS), ülkede finansal hizmetler sektörünü denetleyen, gözetleyen ve regüle eden bağımsız bir otorite olarak hizmet vermeye başlamıştır (OJK, 2017:3). 2010-2014 yılları arasında ülkede İslami bankacılık, İslami finansal kurumlar ve bankacılık sektörü dışında kalan İslami kuruluşlar önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Sözü edilen 5 yıllık süre içerisinde, İslami sigortacılık, İslami finans ve İslami kredi garantileri gibi işlemler, ülkenin bu dönemlerde azalan büyüme oranlarına karşılık %62.69 büyüme oranını yakalamayı başarmışlardır. 2010-2014 yılları arasında oluşturulan master planda İslami sermaye piyasalarının geliştirilmesi için de yol haritası belirlenmiştir. Master plana 5 temel hedef çerçevesinde çok sayıda strateji dahil edilmiştir. 2015-2019 yıllarını kapsayan yol haritasında da İslami bankacılık ve İslami finansın gelişmesi yanında İslami sermaye piyasalarının da gelişmesi ve İslami finansal sistemin ülkede derinleşmesi için alternatif stratejiler ortaya konmuştur (OJK, 2015).

6. Endonezya'da İslami Finans ve Bankacılıkta Güncel Gelişmeler

Endonezya hükümeti, dünyanın en yoğun müslüman nüfusa sahip ülkesi olarak, İslami finans endüstrisinin ortaya koyabileceği katma değeri göz önünde bulundurarak bu niş sektörün ülkede güçlenmesi için ulusal bir master plan hazırlamıştır. 2016 yılı itibarıyla Endonezya İslami bankaları, ülkede bankacılık aktiflerinin kabaca %5'ine sahiptir. Endonezya'ya göre çok daha az bir Müslüman nüfusa sahip olan komşu ülke Malezya'da İslami bankacılık aktiflerinin tüm bankacılık aktifleri içinde %20 düzeyinde olduğu düşünüldüğünde, Endonezya İslami bankacılığının alması gereken uzun bir yol olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle İslami yardım fonlarının harekete geçirilmesi ve hac fonlarının modernize edilerek İslami finansal enstrüman olarak değerlendirilmesi düşünülmektedir. Başlangıç olarak altyapı yatırımları, tarım ve eğitim alanlarında sukuk ihraç edilmesi gündeme gelmiştir. Bu çerçevede hükümet İslami borç enstrümanlarının önümüzdeki 10 yıllık süre içerisinde ihraç edilen toplam borç senetlerinin %50'si düzeyine çıkmasını hedeflemektedir. Endonezya'da biriken hac fonlarının da benzer şekilde iyi analiz edilmiş yatırım projelerinde aktif yönetiminde kullanılmaya başlanmış ve bu sayede yabancı kaynaklı fonların ülkeye çekilmesinde kullanılması hedeflenmektedir. Buna ek olarak, kamuya ait olan İslami bankaların birleştirilmesi de, bu bankaların sektörde %30'a varan ağırlığa sahip olmalarına imkan verecektir (World Bank Group, 2016:2).

Bölgede yakın geçmişte yaşanan Asya krizi, bankacılık sektörü üzerine ağır darbe vurmuştur. Kriz, ülkede yerli para biriminde ciddi değer kayıplarına neden olmanın yanında, banka bilançolarında da önemli bozulmalar görülmüştür. Bankalar kurumsal müşterilerine daha fazla faiz yükleyemediklerinden karlılık ve sermaye yeterlilik oranlarında da önemli azalmalar yaşanmıştır. Konvansiyonel bankaların deneyimledikleri bu olumsuzluklara karşılık, kriz sonrası dönemde ülkede faaliyet gösteren İslami bankalar daha iyi bir performans ortaya

koymuşlardır. Bunun en önemli nedeni, bu bankaların yapıları gereği faiz oranlarına göre değil, ekonomik aktivitelere dayalı performansla sahip olmalarıdır. Yerel ekonomik faaliyetlere ağırlık veren İslami bankalar, küresel finansal sistem ile çok fazla entegre olmamışlar ve yüksek işlem düzeylerine ulaşmamışlardır. Bu zayıf bağ, bu bankaların krizden en az zararlı çıkmalarına sebep olmuştur. Ancak ülkede bankacılık sektöründe giderek artan rekabet, İslami bankaların da konvansiyonel bankalarla rekabet edebilir kapasiteye sahip olmalarını zorunlu hale getirmektedir. Bu nedenle bu bankaların yönetim kademelerinde ve ortakları ile olan ilişkilerde çok daha profesyonel ve rekabete açık bir anlayışın benimsenmesi sektörde kendilerine yer bulma ve penetre olmaları konusunda önemli bir parametre olarak görünmektedir (Setyawati, vd. 2017:602-603).

Endonezya’da İslami bankaların 2017 yılı performansına bakıldığında, önceki yıllara göre daha iyi bir performans ortaya koyduğu söylenebilir. İslami bankalar karlılık, etkinlik ve sermaye yeterliliği konusunda istikrarlı bir görünüm ortaya koymuştur. Ancak aracılık fonksiyonunun optimal seviyede olmadığı ve sektörün sağlamaştırılma süreçlerinin tamamlanmadığı gözlenmiştir. bunun yanında sukuk işlemlerinin arttığı söylenebilir. 2017 yılında İslami bankacılığa ilişkin en göze batan gelişme, İslami banka şube sayılarında gözlenen artıştır. 2016 sonunda 1869 olan şube sayısı, 2017 sonunda 1850’ye gerilemiş olmakla birlikte 13 İslami ticari banka ülkede faaliyette bulunmaktadır. Şube sayısındaki azalma, sektörün sağlamaştırılması çalışmaları ile ilintilidir. Konvansiyonel ticari bankaların ise 2016 sonunda 322 iken 2017 sonunda 339’a yükselmiştir. İslami bankaların performanslarının yükselmesi toplam aktif büyüklüklerine de yansımıştır. 2017 sonunda toplam aktifler %19 artarak 424.1 trilyon IDR’a yükselmiştir. Ancak 2016 yılında aktif büyüklükleri %20.3 artmıştır. Dolayısıyla toplam aktiflerde azalan bir artış olduğu gözlenmektedir. Buna mukabil küresel İslami bankacılık trendlerine bakıldığında, 2017 yılının durgun geçtiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Önümüzdeki yıllarda Endonezya’da İslami bankacılık destekli kalkınma modelinin gelişeceği ve İslami finansal sistemin konvansiyonel finansal sisteme daha fazla entegre olacağı öngörüsünde bulunmak mümkündür. Bu gelişmeler ekonomik büyümeyi de beraberinde getirecektir. Bankacılık sektörünün sağlamaştırılması ile ilgili çalışmalar İslami bankaların aracılık fonksiyonları üzerine önemli etki yapmıştır. 2017 yılında İslami bankaların mevduat düzeyi %19.8 ve 334.7 trilyon IDR’a yükselmiştir. Bu rakam 2016’da hesaplanan %20.8 oranının biraz gerisindedir. Öte yandan artan kredi riskine karşı finansal sistemin sağlamaştırılma süreci oldukça etkili olmuştur. Bu tedbirlere rağmen ülkede finansal sistemin zayıf performansı henüz istenilen düzeye gelememiştir. Bunun en iyi delili 2016 yılında ödenmeyen kredilerin %4.2 olan oranının 2017 yılında %4.3 seviyesinde hesaplanması ve yaklaşık aynı düzeyi korumuş olmasıdır. Bankaların sağlamaştırılmasında karlılık düzeyinin korunması, etkinliği artırılması ve sermaye yeterliliğinin korunması da hedeflenmiştir. İslami bankalar İslami finansal enstrümanları kullanarak da kendi iç ayarlamalarını yapabileme kabiliyetine sahiptirler. aktiflerin getirisi %0.6 ile 2016 ve 2017 yıllarında aynı kalmıştır. karlılık düzeyleri aynı kalmış olmakla birlikte bankaların verimliliği artmıştır. Örneğin operasyonel maliyetler 2016’da %96.2 iken 2017’de %94.9’a gerilemiştir. İslami bankaların sermaye yeterlilikleri de iyileşmiştir. Bileşik ortalama getiri 2016’da %16.6’dan 2017’de %17.9’a yükselmiştir (BI, 2017:140).

Endonezya’nın İslami bankacılık performansı diğer bölge ülkeleri ile mukayese edildiğinde bilhassa Malezya’nın çok daha gerisinde olduğu görülmektedir. 237 milyonluk nüfusuna

karşılık İslami ticaret banka sayısının 13, İslami bankaların toplam aktifleri 29.94 milyar \$'dır. Nüfus oranı neredeyse 1/8'i kadar olan Malezya'nın İslami ticaret bankası sayısı 16 ve İslami bankaların toplam aktif değeri 181 milyar \$'dır.

Tablo 9: Endonezya'nın İslami Bankacılık Performansının Bölge Ülkeleri İle Mukayesesi

	Nüfus (milyon)	İslami Ticari Bankalar	İslami Pencere	İslami Ziraat Bankaları	İslami Bankalar	Konvansiyonel Bankaların İslami Bankacılık Şubeleri	İslami Bankaların Toplam Aktifleri, milyar \$
Endonezya	237	13	21	167			29.94
Malezya	31.7	16					181
Pakistan	189					5	17.1
Bangladeş	160		25			8	29.04

Kaynak: Heydarsyah, 2017:7-8

Endonezya'da İslami bankalarda tasarruflar ağırlıklı olarak şu 3 farklı hesapta tutulmaktadır: Wadi'ah vadesi mevduat hesabı; mudaraba tasarruf hesabı ve mudaraba yatırım hesabıdır. Wadi'ah hesabı, İslami prensiplere göre faaliyet gösteren cari hesaptır. Wadi'ah hesaplarında mudinin hesabının güvenli şekilde İslami bankanın belli bir ücret karşılığında paranın banka hesabında tutulmasıdır. Buna karşılık murabaha hesabı, murabaha (kar-zarar ortaklığı) kontratlarına dayanır. Murabahada mevduat sahibi (sahib al-mal), fonunu, fonu daha sonra Şariat prensiplerine uygun proje ve yatırımlarda değerlendirmek üzere yetki sahibi olan bankaya (mudarib, yöneticiye) yatırır. Murabahada kar/zarar paylaşımı esastır ve gerek sahib al-mal gerekse mudarip risk paylaşımı altında iş yapar. Murabaha tasarruf hesaplarında mevduat sahibi istediği zaman parasını çekme hakkına sahiptir. Murabaha yatırım hesaplarında ise mevduat sahibi ancak 1, 3, 6 veya 12 aylık dönemler halinde parasını çekme hakkına sahiptir. Konvansiyonel bankalarla mukayese edildiğinde murabaha tasarruf hesabı tasarruf hesaplarına benzer. Murabaha yatırım hesabı ise vadeli mevduatlara benzer, ki vade gelmeden mudinin parasını çekmesi uygun değildir. Son dönemde mudaraba yatırım hesaplarının mudiler tarafından daha fazla ilgi çektiği görülmektedir. Ürün, hizmet ve proje çeşitliliği arttıkça önümüzdeki yıllarda bu ilginin artması beklenmektedir (Kasri and Kassim, 2009:184-185).

Ülkenin 2017 yılı İslami finans performansına bakıldığında, sermaye piyasası ürünlerinin ülkede İslami finans endüstrisinin en önemli kaynakları olduğu gözlenmiştir. Şeriata uygun hisse senetleri, sukuk ve ortak girişimler en yaygın olanlardır. Firmalar Ocak 2017 – Temmuz 2017 periodunu kapsayan 7 aylık dönemde 4.32 trilyon IDR (\$318.66 milyon)'lık sukuk ihraç etmişlerdir. 7 aylık bu veri, 2016 yılının tümündeki sukuk ihraç düzeyine neredeyse denktir. İslami bankacılık ise 2013 yılındaki hızlı yükselişin ardından, son yıllarda bankacılık sektörü içinde %5'lik pay seviyesinde stabil bir görünüm arz etmektedir. Ancak bu oran, 2020 yılı için konulan %10'luk hedef düzeyin oldukça gerisinde görünmektedir. Bunun farklı nedenlerinden söz etmek mümkün olmakla birlikte, sektörde zayıf kaliteli varlıkların yoğunlaşması ve öngörülen şartları sağlamakta güçlük çeken kredilerin sektörde bollaşması başlıca nedenler arasındadır. Bölgede bulunan diğer emsal ülkelerden farklı olarak, ülkede İslami sigorta (tekafil) ürünlerine ilgi oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Bunun muhtemel nedeni, hedef müşterilerin ürünlerden haberdar olmamaları ya da ürünü tam anlayamamış olmalarıdır. Sektörde çalışan vasıflı personel yetersizliği, bu alandaki zayıf performansın önemli nedenlerinden birisidir (Al Nattoor, 2017:66).

Tablo-10’da açıklandığı üzere, 2017 sonu itibarıyla, Endonezya’da İslami bankacılık varlık düzeyleri 405.30 trilyon rupiah olarak belirlenmiştir.

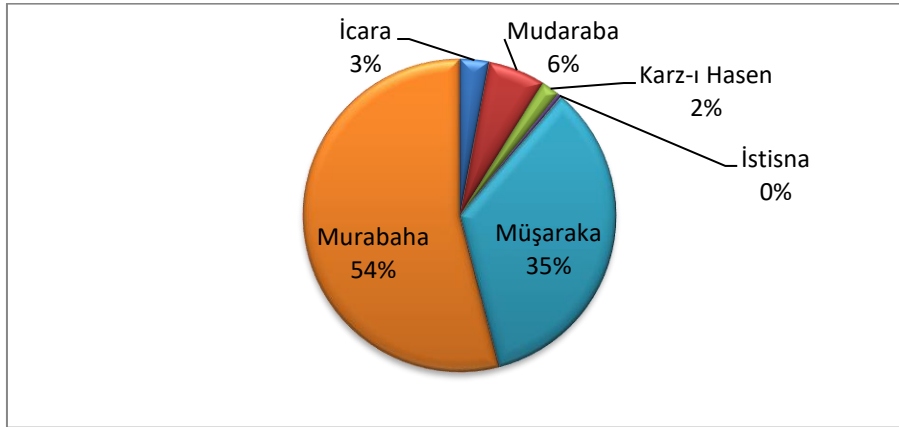
Tablo 10: Endonezya’da İslami Finansın Aktifleri (Trilyon Rupiah)

Endonezya’da İslami Bankacılık ve İslami Finans Uygulamaları	Eylül 2017
İslami Bankacılık	405.30
İslami Sigortacılık Şirketleri	39.41
İslami Bankacılık Kurumları	36.80
Banka Dışı İslami Kuruluşlar	22.35
Şirket Yatırım Fonları	21.43
Şirket Sukuku	14.10
Sukuk Negara	536.56

Kaynak: OJK, 2017

Endonezya’da İslami finansal varlıkların tüm varlıklar içindeki oranı %5.57 olarak belirlenmiştir (OJK, 30 Eylül 2017). 2017 yılı itibarı ile ülkede uygulanmakta olan İslami finansman modelleri Grafik-5’de açıklanmıştır. Buna göre murabaha %54 ile en çok tercih edilen model olurken, bu modeli %35 ile müşaraka takip etmiştir.

Grafik 5: Endonezya’da Uygulanan İslami Finansman Modelleri (%) (2017)

Kaynak: OJK, 2017

OJK (2017) verilerine göre tüketim için 112.84 trilyon rupiah, işletme sermayesi için 95.37 trilyon rupiah ve yatırım için 63.35 trilyon rupiah kullanıldığı belirlenmiştir. Ülkede İslami bankaların aktifleri 2004-2014 yılları arasında ortalama %33.2 oranında büyüme göstermiştir (Tampubolon, 2015:4).

Tablo-11’de Endonezya’da İslami bankaların varlıkları 2011-2015 dönemi için açıklanmıştır. 2011 yılında İslami varlıkların toplam varlıklar içindeki yeri %3.98 iken bu oran 2014’de %4.85’e yükselmiş, ancak 2015’de hafif bir gerileme ile %4.83 olarak hesaplanmıştır. 2017

verilerine göre, Endonezya'da İslami bankaların toplam aktiflerinin değeri \$29.94 milyar seviyesindedir. Ülkenin en büyük iki İslami bankasından biri olan Mandiri Syariah'ın aktif büyüklüğü \$5.8 milyar, Bank Muamalat'ın aktif büyüklüğü \$3.9 milyardır. Bölge ülkelerinden Malezya'nın ise İslami bankalarının toplam aktifleri \$181 milyar ve en büyük iki İslami bankasından biri olan Maybank Islamic'in aktifleri \$40.8 milyar ve Cimbislamic'in aktif büyüklüğü \$13.6 milyar'dır (Heydarsyah, 2017:7). Endonezya'da İslami ticari bankaların finansal göstergeleri konusunda ayrıntılı bilgi için EK-Tablo 2'ye bakınız.

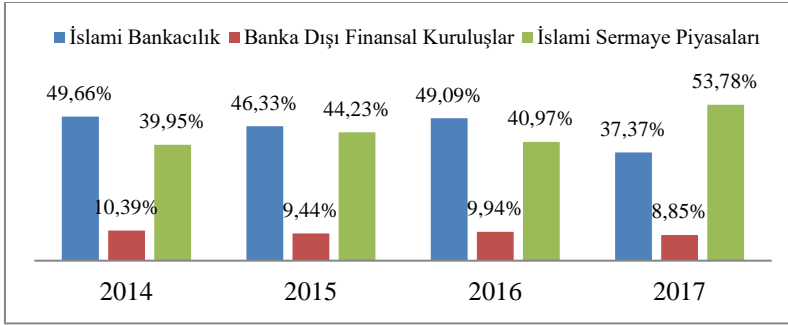
Tablo 11: Endonezya'da İslami Bankaların Varlıkları (trilyon IDR)

	2011	2012	2013	2014	2015
İslami Ticari Bankalar ve İslami İşletmeler	145	195	242	272	296
Toplam Bankacılık Varlıkları (Konvansiyonel+İslami)	3.653	4.263	4.954	5.615	6.133
İslami Varlıkların Toplam Varlıklar İçinde %'si	3.98%	4.58%	4.89%	4.85%	4.83%

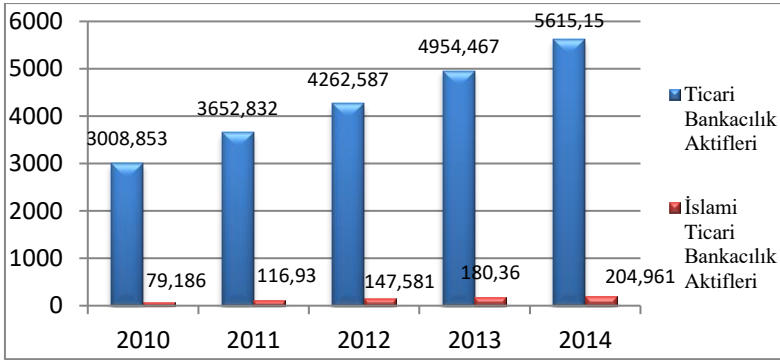
Kaynak: Indonesia Investment (2017)

Grafik-6'da ülkede İslami bankaların, banka dışı kuruluşların ve İslami sermaye piyasasına kayıtlı kurumların toplam varlıkları görülmektedir. 2014-2017 arası dönemde en hızlı gelişim İslami finansal piyasalarda %39.95'ten %53.78'e yükselerek gerçekleşmiştir. Diğer alanlarda gelişme görülürken, İslami bankalarda %49.66'dan %37.37'ye gerileme görülmüştür. 240 milyon nüfuslu Endonezya'da İslami bankaların toplam varlıkları 2017 sonu itibarıyla \$29.94 milyar düzeyindedir. Ülkenin en büyük İslami bankalarından olan Mandiri Syariah'ın varlık düzeyi \$5.8 milyar ve Bank Muamalat'ın varlığı \$3.9 milyar olduğu belirlenmiştir. Aynı bölgede bulunan ve İslami bankacılık konusunda önemli girişimleri olan 31.7 milyon nüfuslu Malezya'nın toplam bankacılık varlıklarının \$181 milyar olduğu tespit edilmiştir. Malezya'nın en büyük iki İslami bankasından olan Maybank'ın varlık aset düzeyi \$40.8 milyar ve CIMB Islamic'in aset düzeyi \$13.6 milyar'dır (Hendarsyah, 2017:7-8). Grafik-7'de ülkede konvansiyonel ve İslami ticari bankaların toplam aktif düzeyleri açıklanmıştır. Grafikte İslami bankaların aktif düzeylerinin konvansiyonel bankalara göre ne kadar düşük düzeyde olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

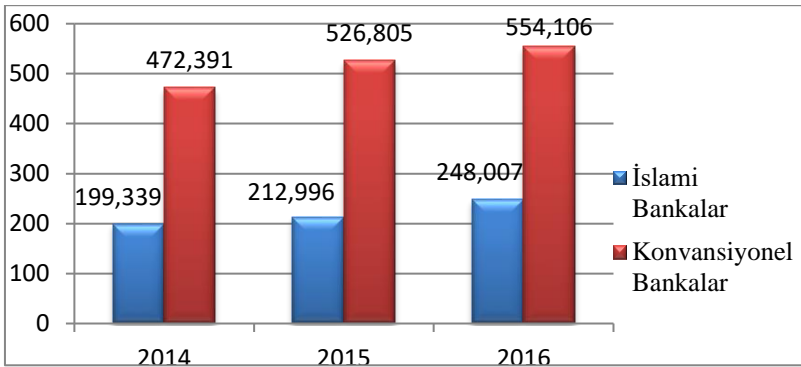
Grafik-8'de Endonezya'da mikro, küçük ve orta büyüklükte işletmelere İslami bankalar ve konvansiyonel bankalar tarafından verilen kredilerin 2014-2016 seyri mukayeseli olarak verilmiştir. Grafik-9 ve Grafik-10'a bakıldığında konvansiyonel bankaların İslami bankalara göre oldukça yüksek bir varlık düzeyine sahip olduğu ve kredi sağlama performansının daha güçlü olduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedeni, ülkede sömürge döneminden bu yana varlığını sürdüren ve piyasada hakimiyeti olan konvansiyonel bankalara göre İslami bankaların sermaye yapılarının daha mütevazı ve geçmişinin de konvansiyonel bankalara göre oldukça yeni olmasıdır. Grafik-10'da dikkat çekici olan ayrıntı, 2014-2016 arası dönemde mikro ve KOBİ işletmelerin finansmanında İslami bankaların verdikleri kredilerin daha fazla arttığıdır (Nugroho vd, 2017:289).

Grafik 6: Endonezya’da İslami Finansal Varlıklar % Dağılımı (2017)

Kaynak: Heydarsyah, 2017:4

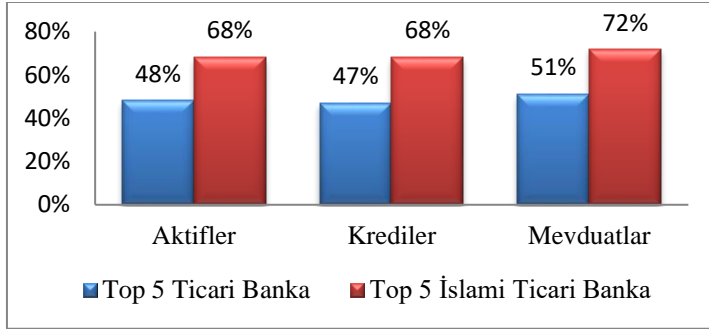
Grafik 7: Endonezya’da Ticari Bankaların Toplam Aktifleri ile İslami Ticari Bankaların Mukayesesi (2010-2014) (Milyar IDR)

Kaynak: Thompson Reuters (2017:47)

Grafik 8: Mikro, Küçük ve Orta Büyüklükte İşletmelere İslami Bankalar ve Konvansiyonel Bankalar Tarafından Verilen Krediler (2014-2016)

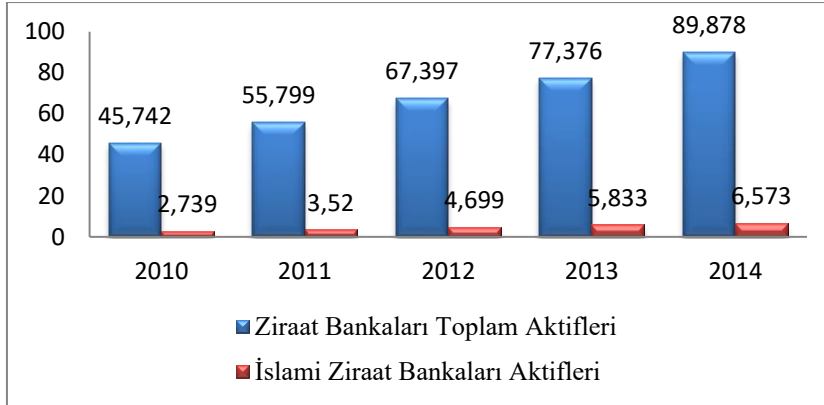
Grafik-9’da en büyük 5 İslami ve 5 konvansiyonel ticari bankanın aktif düzeyleri, krediler ve mevduat düzeyleri öukayeseli olarak görülmektedir. Bir başka mukayeseli açıklama Grafik-10’da İslami ve konvansiyonel ziraat bankalarının mukayeseleri ile yapılmıştır. Toplam rakamlar olarak İslami ziraat bankaları çok daha mütevazı düzeylerdedir. Ancak, konvansiyonel ziraat bankaları 2010-2014 arası dönemde aktiflerini %96.48 oranında büyütürlerken, İslami ziraat bankaları aynı dönemde %140 oranında artış göstermişlerdir.

Grafik 9: Top 5 Ticari Banka ile Top 5 İslami Ticari Bankanın Rekabetçilik Düzeylerinin Karşılaştırılması

Kaynak: Thompson Reuters (2017:47)

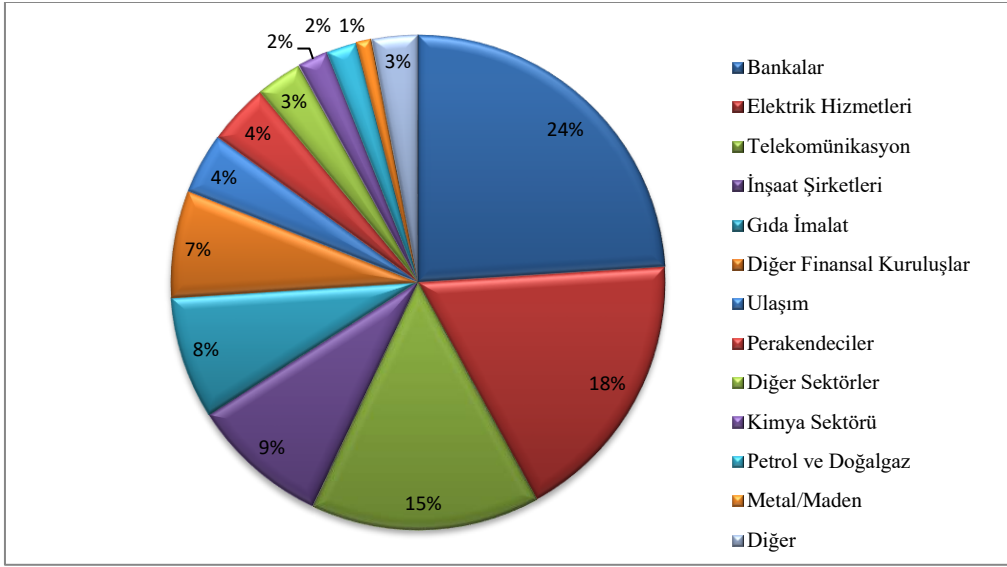
Grafik-10: Endonezya’da Ziraat Bankalarının Toplam Aktifleri ile İslami Ziraat Bankalarının Mukayesesi (2010-2014) (Milyar IDR)

Kaynak: Thompson Reuters (2017:47)

Endonezya’da İslami bankacılık son yıllarda giderek daha fazla devlet desteği almakta ve devlet ülkede İslami bankacılığın büyümesinde anahtar rol üstlenmektedir. Finansal Hizmetler Kurulu (The Financial Services Authority: OJK), 19 Haziran 2017’de güncel bir finansal gelişme yol haritası daha yayınlamış ve sektörün gelişiminin ivmelenmesi için önemli önermelerde bulunmuştur. Buna göre, Şeriat destekli ürünlerin ve hizmetlerin artırılması öncelikli hedefler arasına konulmuştur (Al Nator, 2017:66). Bu çerçevede özellikle sukuk ihracının artırılması konusunda önemli bir çaba olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Grafik-11’de ülkede sukuk ihracı yapan kurum ve kuruluşların dağılımı görülmektedir. Buna göre en fazla sukuk ihracı bankalar (%24) yanında, elektrik hizmetleri (%18) ve telekomünikasyon (%15) üzerine çalışan kurumlar tarafından yapılmaktadır.

Endonezya’da En Fazla Sukuk İşlemleri Yapan 5 Banka Perusahaan Penerbit Surat Berharga Syariah Negara Indonesia, Bank Indonesia, Bank Muamalat Indonesia Tbk PT, Bank BNI Syariah PT ve Indosat Tbk PT’dir. Bu kuruluşların sukuk ihracında en çok tercih ettikleri modeller %68 icara, %2 mudaraba ve %30 da diğer muhtelif İslami finansal modellerdir (Thompson Reuters, 2107:71).

Grafik 11: Endonezya’da Sukuk İhraç Eden Kuruluşlar

Kaynak: Thompson Reuters (2107:71)

7. Endonezya’da İslami Bankacılığın Karşı Karşıya Olduğu Sorunlar

Endonezya’nın karşı karşıya olduğu önemli makro ekonomik problemler arasında yoksulluğun azaltılması, finansal ve ekonomik reformların bir an önce hayata geçirilmesi, demokrasinin güçlendirilmesi gibi gelişmekte olan birçok ülkenin benzer problemlerini saymak mümkündür. Ülkede ayrıca terörizm, eğitimin iyileştirilmesi, yolsuzlukla mücadele, insan haklarının geliştirilmesi yanında enflasyon, oynak gıda fiyatları da diğer önemli ülke sorunları arasında gösterilmektedir. Bu makro sorunlar İslami finans ve İslami bankacılığın gelişmesi önündeki diğer problemlerle birlikte önemli bir yer tutmaktadır. Öte yandan İslami bankacılık, geçmiş 19. Yüzyıla dayanan konvansiyonel bankacılığa göre oldukça yenidir. İlk İslami banka olan Bank Muamalat’ın kuruluşu 1992 yılına rastlamakla birlikte, o tarihten bugüne olması gereken düzeyde bir İslami bankacılık ve İslami finans gelişimi sağlanamamıştır. 1992-2007 arasında sadece iki İslami bankanın açılması mümkün olmuştur. Bu yavaş büyümenin en önemli nedeni İslami bankacılık sektörüne yönelik istikrarsız politikalar yanında, bu sektörün devletten yeterli desteği görmemiş olmasıdır. 2008 yılında Endonezya hükümetinin İslami bankacılık yasasını çıkarmasının ardından İslami bankacılık sektörü hızlı bir ilerleme göstermiş ve 2012 yılına kadar sadece 4 yıl içinde İslami bankacılık varlıkları yıllık ortalama %31.5 ile 3 kat artmıştır. Bunun yanında devletin yürürlüğe koyduğu çifte vergilendirmenin önüne geçen düzenleme gibi değişikliklerin gerçekleşmesinin oldukça uzun zaman almış olması, bu sektörün yavaş büyümesinde önemli bir diğer nedendir. Öte yandan hem bankacılık ve finansal piyasalar hem de İslami finans konusunda eğitilmiş işgücü yetersizliği de ülkenin diğer önemli bir sorunudur. Ülkede İslami finansın kısa sürede hızla büyümesi bunda etkili olmuş olabilir. Sorunun farkında olan ülke, 1999 yılında Tazkia Enstitüsü’nün başlattığı eğitim programları günümüzde birçok enstitünün katkıları ile devam etmektedir (Kepli, 2013:23-24). Endonezya’da İslami bankacılığın sorunları Tablo-12’de gösterildiği gibi sınıflandırılabilir (Tampubolon, 2015:6, Fitriyani, 2012:9; Ascarya and Achsani, 2008:19; Ismal, 2011:2):

Tablo-12: Endonezya’da İslami Bankacılığın Sorunları

No	ENDONEZYA’DA İSLAMİ BANKACILIĞIN SORUNLARI
1	İslami bankacılığın, bankacılık sektörü içindeki payı halen konvansiyonel bankaların payına göre oldukça düşük ve tek haneli düzeydedir.
2	İslami finansal ürün konusunda önemli bir gelişme kaydedilememesi ve belli başlı birkaç İslami finansal ürünle İslami bankacılık faaliyetlerinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Bilhassa Malezya ve İslami bankacılık konusunda öncü konumunda olan Ortadoğu ülkelerine göre Endonezya’da İslami finansal ürün çeşitliliğindeki yetersizlik, İslami bankacılık sektörünün gerek ülke içinde gerekse küresel ölçekte rekabetçi duruma gelmesi önünde önemli bir engel teşkil etmektedir. Bu kısıtlı durum, müşterilerin beklentilerine karşılama sonucunda yerelde mevduat sahiplerinin ve yatırımcıların İslami finansal enstrümanları tercih etmesine mani olmaktadır.
3	İslami bankacılığa devletin fon desteğinin olması gereken düzeyin gerisinde kalması önemli bir sorundur. Ülkede İslami bankacılık fonları ağırlıklı olarak kamudan gelmekte olup, devletin bu bankalara katkısı oldukça sınırlı düzeydedir. Bilhassa hac fonlarının büyük kısmı halen konvansiyonel bankalarda tutulmaktadır. Bunun yanında, kamu iktisadi teşekküllerinin fonları da ağırlıklı olarak konvansiyonel bankalarda bulunmaktadır. Bu iki alandan İslami bankaların daha fazla rağbet görmeleri, Endonezya’da İslami bankaların fon sıkıntısının çözümünde önemli bir katkı sağlayacaktır.
4	İslami bankaların bankacılık sektörü içinde sayı ve penetrasyon noktasında konvansiyonel bankalara nazaran oldukça yetersiz olması diğer bir sorundur. Devletin, kamu banklarından biri veya birkaçını İslami bankaya çevirmesi, bu bankaların sistem içindeki ağırlığını önemli ölçüde arttıracaktır.
5	İslami bankacılık konusunda gelecek vizyonunun belirlenmesinde netliğin oluşturulamaması yanında devlet ile İslami bankacılık gelişimi konusunda yetkili otoriteler arasında yeterli koordinasyonun sağlanamaması da bir diğer problemdir.
6	Sermaye birikiminin yeterli düzeyde olmaması, İslami bankacılık endüstrisi ölçeğinin hala oldukça düşük düzeyde seyretmesi ve düşük verimlilik de üzerinde durulması gerekli hususlardır.
7	Fon maliyetlerinin yüksek olması finanın sınırlı düzeyde kalmasına yol açmaktadır.
8	Ürün ve hizmet çeşitliliğinin sınırlı olması müşteri taleplerine etkin şekilde cevap vermeyi kısıtlamaktadır. Bay el-dayn, tavarruk, bay al-arbun, bay al-wafa gibi Malezya ve Ortadoğu’da aktif olarak kullanılan İslami bankacılık kontratları Endonezya’da kullanılmamaktadır. Bunun yerine birkaç temel kontrat modeli üzerinden yapılan planlamalar, alternatif yatırımlarda yeterli performans ortaya koyamamaktadır (İsmal, 2011:11).
9	Ülkede İslami finans ve İslami bankacılık konularında yetişmiş eleman ve vasıflı beşeri sermaye sorunu yıllar içinde giderilememiştir. Yetişmiş eleman konusunda konvansiyonel bankalara göre oldukça kısıtlı olan İslami bankaların yetersizliklerin giderilmesi adına kaliteli ve deneyimli personel istihdamı ve ürün-hizmet çeşitliliğinin artırılması rekabetçiliğin güçlendirilmesinde oldukça önemlidir.
10	Sekizinci maddede sözü edilen ve ülkede uygulanmayan farklı İslami bankacılık kontrat modelleri konusunda gerek banka personeli gerekse bu kontratları kullanmak üzere girişimde bulunacak müşterilerin eğitilmiş olmaları önemli bir konudur. Yeni kontrat modelleri sisteme dahil edilse bile

	müşteriler bn konratlardan habersiz, İslami bankaların çalışanları konratlar ve uygulanma alanları konusunda yetersizse, yeni model konratların sisteme dahil edilmesi de güç olacaktır (İsmal, 2011:11).
11	İslami finans ve İslami bankacılık konusunda toplumsal farkındalık düzeyi henüz istenilen düzeye ulaşamamıştır. Öte yandan ülkede İslami finansal okur-yazarlık %8.11 gibi oldukça düşük bir düzeydedir. İslami finansa erişim düzeyi de %11.06'dır (Hendarsyah, 2017:13).
12	Endonezya'da konvansiyonel bankalar kadar İslami bankaların da teknolojik ve hizmet yeterliliklerinin tatmin edici düzeyde olduğu söylenebilir. Ayrıca e-bankacılık, internet bankacılığı, telefon bankacılığı, SMS bankacılığı gibi spesifik ve inovatif bankacılık hizmetlerinde İslami bankaların konvansiyonel bankalarla rekabet edecek düzeyde ciddi çalışmalar içinde olduğu gözlenmiştir.
13	Eğitim kurumlarından, bu alanda eğitimi destekleyecek enstitü/yüksek okul programlarının oldukça yetersiz olması yanında, İslami finans/İslami bankacılık gibi konularda temel eğitim edinmek için müfredat da mevcut değildir.
14	İslami finans ve İslami bankacılık konularında regülasyonlar ve gözetim mekanizmaları henüz istenilen düzeyde etkin değildir.
15	Mevduat ve finansman konusunda İslami bankalar ile konvansiyonel bankalar farklı görünüm arz etmektedir. Konvansiyonel bankalarda, ülkede seyreden yüksek faizler dolayısıyla mevduatlar artarken, aynı nedenle İslami bankalarda mevduatlar azalmaktadır. Bank Indonesia'nın senetleri (SBI) oranlarının mevduat faizlerinden yüksek olması dolayısıyla da tasarrufların İslami bankalardan çok konvansiyonel bankalara akmasına yol açmaktadır. Bunun yanında krediler/mevduat oranı konvansiyonel bankalarda oldukça düşükken, İslami bankaların mevduatları finansmanda kullanma oranları yüksektir. Konvansiyonel bankalar likidite fazlalarını SBI'ya yatırma imkanına sahipken İslami bankalar kar elde etmek için yeni finanman alanları bulmak zorundadırlar.
16	Öte yandan, bankaların aşırı büyümeden kaynaklanan hantallıklarını gidermek ve iyi yönetilmelerini sağlamak amacıyla bankaların bölünmesi Endonezya'da sıklıkla uygulanan bir politikadır. Performanslarını arttırmak amacıyla İslami bankalarda da benzer uygulamalar yapılmaktadır. Bankaların bölünmesiyle ülkedeki İslami banka sayısı giderek artmakta ayrıca bölünen bankaların sektörde rekabeti artırıcı bir rol oynayacağı da düşünülmektedir. Ancak bu politika ülkede tersine bir tablo ortaya koymuştur. Banka bölünmeleri sonrasında bankalar sayıca artmalarına rağmen pazar paylarını kaybetmişlerdir. Pazar paylarında daralma, bankaların performanslarına yansımıştır. İslami bankalarda bölünme sonrasında etkinliğin de azaldığı, buna mukabil operasyonel maliyetlerin arttığı gözlenmiştir. Bu çerçevede bölünme sonrası ana bankadan hızlıca ve kesin bir kopuş yerine kademeli ve zamana yayılı bir ayrılmanın gerçekleştirilmesi, ayrılan bankanın performansının toparlanması açısından önemlidir. Ayrıca ayrılan bankalara belli bir düzeye ulaşana kadar devletin de destek vermesi, ülkede İslami bankaların sayıca ve sektör içinde rekabet edebilir düzeyde başarılı olmaları açısından oldukça önemli görünmektedir (Al Arif, Haribowo and Suherlon, 2018:3) .

SONUÇ VE ÖNERİLER

İslami finans ve İslami bankacılık konularında ilerleme kaydetme çabası içinde olan Endonezya'nın bölgedeki rakiplerinden Malezya'yı ve Körfez Ülkeleri'ni yakalamak için ciddi çaba içinde olması gerekmektedir. Halen Endonezya'da İslami bankacılık %5 düzeylerinde olup, bankacılık sistemi güçlü şekilde konvansiyonel sistem tarafından domino edilmektedir. İslami bankacılığın bankacılık sektörü içindeki payı bölge ülkelerinden olan Malezya'da %20, Körfez ülkelerinde %50 düzeylerine ulaşmıştır. İslami bankacılık konusunda ülkede 2014-2016 yılları arasında görülen yüksek büyüme oranları, küresel finansal belirsizlikleri Endonezya'nın

firsata çevirmesi olarak algılayan yazarlar vardır. 2017 yılında İslami bankacılık ve İslami finans performansı ülkede azalan ivme ile büyümeye devam etmiştir. 2004-2014 yılları arasında Endonezya'nın başkanlığını yapan Susilo Bambang Yudhoyono, başkanlığı döneminde İslam ekonomisini ülkenin ulusal konusu olduğunu savunarak halkına İslam ekonomisine sahip çıkma çağrısında bulunmuştur. Bu politika çerçevesinde Endonezya'yı küresel bir İslami finansal sisteme eklenerek İslami finans merkezi yapma konusunda önemli girişimlerde de bulunmuştur. Halen başkanlık görevini yürütmekte olan Joko Widodo da İslami finansın ulusal bir konu olduğu yolundaki politikayı desteklemekte ve Endonezya'nın tüm kentlerinde "İslami Finansı Seviyorum" kampanyasını başlatmıştır. Bu kampanyadan hemen önce OJK, 2015 yılını "İslami Sermaye Piyasası Yılı" ilan etmiştir. Toplumun İslami bankacılık ve İslami finans konusunda farkındalığını arttırmaya yönelik bu girişimler son derece umut verici olmakla birlikte, bunun rakamsal değerlere dönmesi için daha somut adımların atılmasına gerek vardır. Bu noktada Maliye Bakanlığı, Bank Indonesia ile OJK arasında koordineli çalışmalarla İslami finansın ülkede büyümesi ve derinleşmesi konusunda adımlar atılmalıdır (Alwyni, 2015:82).

Abduh ve Omar (2012:45) yaptıkları çalışmada uzun vadede İslami finansal gelişmenin Endonezya'nın ekonomik gelişmesine ve sermaye birikimine olumlu katkı sağladığını tespit etmişlerdir. Bu çerçevede İslami bankaların ülke içinde sağladıkları finansman, Endonezya ekonomisinin kalkınmasına önemli katkı sağlamaktadır. Bir başka deyişle, İslami bankacılık fon fazlası olan hane halkından fon ihtiyacı olan hane halkına doğru fon akışına önemli bir katkı sağlamaktadır. İslami bankacılığın Endonezya ekonomisine sağladığı olumlu etki, Endonezya ekonomisinin güçlenmesi ile birlikte makroekonomik iyileşmeden İslami bankacılığın gelişmesine katkı sağladığı görülmüştür. Yani ilişki çift yönlüdür. Bu nedenle Endonezya hükümetinin İslami bankaların gelişmesini desteklemesi, makroekonominin iyileşmesi için önemlidir. Endonezya'da İslami finansın ve İslami bankacılığın güçlenmesine yönelik politika öneriler Tablo-13'de gösterilen başlıklar altında toplanabilir (Ismal, 2013:19-20; Ascarya and Achsani, 2008:20; Tampubolon, 2015:8-10):

Tablo-13: Endonezya'da İslami Bankacılık ve İslami Finansın Gelişmesine Yönelik Alternatif Politikalar

No	ENDONEZYA'DA İSLAMİ FİNANS VE İSLAMİ BANKACILIĞININ GELİŞMESİNE YÖNELİK POLİTİKA ÖNERİLERİ
1	Endonezya'da İslami bankalarının performansının en önemli belirleyicilerinden birisi kuşkusuz ülkenin genel makroekonomik performansıdır. Ekonomik büyüme, sermaye yeterlilik rasyosu ve ekonomik büyümenin İslami bankaların performanslarının iyileşmesinde önemli katkı sağladığı görülmüştür. Buna karşılık finansal sistemin derinleşme düzeyi yanında, İslami bankaların kent merkezlerinde ve kırsalda yaygınlık düzeyleri yanında enflasyon ile faiz oranları İslami bankaların başarısını önemli ölçüde etkilemektedir. Bu çerçevede Endonezya devletinin fiyatlar genel düzeyi ve faiz oranlarını kontrol altında tutması önemlidir. Zira, Endonezya halkının mevduatlarını yükselen faiz oranları karşısında karlılık oranları görece düşen İslami bankalardan çekerek, konvansiyonel bankalara yatırdıkları ve bu bankaların yüksek faiz avantajlarından istifade etmeyi tercih ettikleri müşahade edilmiştir (Hamid, Majid and Khairunnisah, 2017:230). Bu çerçevede İslami finans ve İslami bankacılık konusunda politika koyucular, devlet ve diğer otoriteler arasında sinerjinin güçlendirilerek daha etkin politikaların ortaya konması gerek makro performans gerekse İslami bankacılık konusunda iyileşmenin sağlanması açısından öneme haizdir.
2	Sermaye düzeyinin güçlendirilmesi yanında, iş hacminin de artırılarak verimliliğin güçlendirilmesi.
3	Finansmanın güçlendirilmesi için fon yapısının geliştirilmesi
4	Ürün çeşitliliği ve hizmet kalitesinin artırılması
5	İslami bankacılık ve İslami finans alanlarında çalışacak personelin sayılarının ve vasıflarının artırılması
6	Bilgi teknolojilerinden daha fazla yararlanma
7	Altyapı hizmetlerinin güçlendirilmesi

8	İslami finansal okur-yazarlığın geliştirilmesi ve İslami bankacılığı tercih edilme imkanlarının artırılması
9	Müslüman toplumda helal tüketim ve helal iş yapma konusunda tercihlerinin artması
10	Yasal düzenleme ve gözetim mekanizmalarının güçlendirilmesi
11	Üniversitelerde ilgili alanda eğitim veren bölümlerin açılması yanında, İslami araştırma merkezlerinin açılması
12	İslami sigortacılık hizmetlerinin yaygınlaştırılması
13	Özellikle kamusal projelerin finansmanını sağlamak üzere İslami yatırım bankalarına hız verilmesi
14	İslami bankacılığın bankacılık sektöründe güçlenmesini sağlamak adına özel ve/veya kamu destekli İslami bankaların açılması
15	Konvansiyonel bankalarda İslami finans pencereilerinin açılmasına destek olunması
16	Fon yapısının güçlendirilmesi konusunda teşvik uygulamaları ve altyapı çalışmalarının güçlendirilmesi
17	Hac, zekat, vakıf ve sadaka gibi İslami finans işlemlerinde İslami bankaların kullanımının teşvik edilmesi. Bu çerçevede Hac Fonları Yönetim Kurulu (BPKH)'nin kurulması (Hendarsyah, 2017:13)
18	Ülkede orta sınıfın güçlenmesi ve İslami finansa ilginin artması
19	Kamuya ait fonların yönetiminde ve kamu projelerinin finansmanında İslami bankaların tercih edilmesi
20	Kurumsal ve yasal düzenlemelerin güçlendirilmesi
21	Ülkenin dünyanın en yüksek müslüman nüfusa sahip olması önemli bir kaynaktır. İslami finansal kuruluşlara yönelik talebin artırılması için bu düzeyde müslümanın ülkede yaşıyor olması önemli bir potansiyeli temsil etmektedir. Geçmiş yıllara göre İslami bankacılık ve İslami finansa karşı olan önyargının önemli düzeyde azaldığının gözlemlendiği ülkede, İslami bankaların müşterilerinin taleplerini karşılayacak kalitede ve çeşitlilikte hizmet sunmaları durumunda bankacılık sektörü içindeki payları önemli ölçüde artacaktır.
22	Son 20 yılda yavaş ama istikrarlı bir büyüme gösteren İslami bankacılık, devlet desteğini de daha fazla alarak toplumun bu bankalara daha fazla rağbet göstermesine ve gerek mevduat düzeyinde gerekse bankalarla birlikte yapılan ortak iş girişimlerinin artmasına yol açmıştır. Bu talebin daha fazla artması için, İslami bankaların rekabet içinde olduğu konvansiyonel bankalara göre daha yüksek bir getiri düzeyini vaad edebilmesi ve ihtiyaç duyulan tüm bankacılık hizmetlerini yerine getirebilmesi gerekmektedir. Kasri ve Kasim (2009:197-198), Mart 2000-Ağustos 2007 dönemini kapsayan çalışmalarında ilgili dönemde müşteriler açısından İslami banka/konvansiyonel banka tercihlerinin dini hassasiyetlerden ziyade karlılık düzeylerine göre belirlediklerini gözlemlemişlerdir. Faiz oranları ile tasarruf arasında güçlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca İslami bankaların şube sayıları ve reel getiri düzeylerinin bu bankaların tercihinde önemli belirleyiciler olduğu saptanmıştır. İslami bankaların getiri oranlarının ilgili dönemde faiz oranlarının kalması durumunda, müşterilerin mevduatlarını konvansiyonel bankalara taşıdıkları gözlenmiştir. Bunun yanında, ticari riski de göz önüne alan müşterilerin getiri oranlarının faiz oranlarının altında kaldığı dönemlerde İslami bankalarda bulunan mevduatlarını çekerek konvansiyonel bankalara yatırdıkları gözlenmiştir. Bu nedenle İslami hassasiyetleri göz ardı etmeden İslami banka yöneticilerinin müşterilerini memnun edecek yüksek getiri oranlarını sağlayacak alternatif finansman modellerini geliştirmeleri gerekmektedir. Ayrıca rekabetçiliğin sürdürülebilirliğinin sağlanması için banka yeterliliklerinin sağlanması da gerekmektedir. Bu çerçevede iyi bir risk yönetimi yanında aktif-pasif yönetimi de hayati öneme sahiptir. Bu çalışmalar merkez bankası desteğinde ve gözetiminde yapılmalıdır. İslami bankaların karşı karşıya oldukları ticari risk faktörünü azaltabilmek amacıyla İslami Finansal Hizmetler Heyeti Kar Denkleştirme Rezervi (Profit Equalization Reserve: PER) başlatmıştır. Bu rezerv, İslami bankaların istenilen düzeyde gelir elde edemedikleri dönemde de mudilerine belli bir seviyede getiri sağlamasına imkan vermektedir. Bu tür destekleyici hizmetlerin artırılması, ülkede İslami bankaların konvansiyonel bankalar ile rekabet gücünü arttıracaktır.
23	İslami bankaların en az konvansiyonel bankalar kadar hassas bir şeffaflık ve hesap verilirlik düzeyini yakalaması önemlidir. Bu konuda OJK, Bank Indonesia ve Ulusal Fetva Heyeti yasal düzenlemeler ve regülasyonlarla bu düzeyi sağlayabilirler. Artan şeffaflık ve hesap verilebilirlik hem yerel hem de küresel düzeyde bu bankalara olan güveni ve iş yapma hevesini de arttıracaktır.
24	Maliye Bakanlığı tarafından geliştirilecek çeşitli vergi teşvikleri özendirici olabilir. Malezya, İslami finans ve İslami bankacılık sektörünün yeni oluşmaya başladığı dönemlerde, bu sektörün güçlenmesi için önemli vergi teşvikleri uygulamıştır. Benzer şekilde sukuk ihracında, konvansiyonel tahvile göre vergi teşviği uygulamaları yapılmaktadır. Günümüzde halen vergi teşviği politikasına devam etmektedir. Başlangıç olarak İslami bankalarda tutulan mevduatlarda elde edilen kar payları üzerinden alınan vergi oranlarının

	%20'den %10'a düşürülmesi tasarrufların bu bankalara yönlendiği açısından önemli bir girişim olabilir. Bu sayede konvansiyonel bankalarda faiz getirilerinin İslami bankalardaki kar paylarına göre daha yüksek kazanç getirdiği yolundaki genel kabul gören kanaatin de azalmasına yardımcı olunmuş olur (Alwyni, 2015:82).
25	Bankacılık düzenleme kuruluşları, Parlamento, hükümet ve Fetva heyetleri ülkede İslami bankacılığın gelişmesinde önemli bir role sahiptirler. Devletin İslami finansı desteklemek adına çıkardığı kanunlar, İslami bankacılığın önünü önemli ölçüde açmıştır. Bu noktada ülke içindeki İslami finansal kuruluşlar ile uluslararası İslami finansal kuruluşların iletişim içinde olmaları oldukça önemlidir. Ancak bu süreçlerin yasal zemininin güçlendirilmesi hayati öneme sahiptir. Bilhassa Bank Indonesia, İslami bankacılığın önünü açmak için önemli düzenlemeler gerçekleştirmiştir. İslami bankaların kuruluşunda daha az özsermaye bulundurma zorunluluğu, daha az karşılık ayırma gibi avantajlar, bu bankaların gelişiminde önemli katkı sağlamıştır. Ayrıca Bank Indonesia 20 Kasım 2008'de İslami Bankacılık Heyeti oluşturmuştur. Üyeler, Bank Indonesia personeli, Diyanet İşleri Bakanlığı'ndan ilahiyatçılar, İslami bankacılık alanında çalışan uzmanlar ile finans uzmanlarından oluşmuştur. Bank Indonesia bünyesinde bu heyetin oluşturulması, ülkede İslami bankalara daha güvenle bakılmasına yardımcı olmuştur.
26	Endonezya'da İslami banka müşteriler, İslami bankaların kendileri arasında bankaların ayrıcalıklı müşterilere farklı imkanlar sağladığı ve adil olmadığı yolunda olumsuz bir algıya da sahiptirler. Bu çerçevede İslami bankaların, müşterilerin adalet konusundaki kaygılarını gidermek üzere, kontratları daha şeffaf ve adaleti gözetir net kriterlerle hazırlamaları bu olumsuz algının yıkılmasında önemli olacaktır. Ayrıca OJK ve Ulusal Fetva Heyeti, İslami bankaların İslami kriterlere uygunluk gözetim ve denetim birimi kurularak takibini yapmaları durumunda kamuoyunda bu bankalara güvenin artacağına şüphe yoktur (Widigdo vd, 2016:162)
27	Endonezya hükümeti konvansiyonel bankacılık hizmeti veren kimi kamu bankalarının İslami banka formuna çevirerek, bu tür bankacılığın ülkede yaygınlaşmasına önemli bir destek sağlayabilir.
28	Endonezya'da İslami bankaların fonlanması önemli bir sorundur. Konvansiyonel bankalar ile kafa kafaya rekabet edebilme düzeyine ulaşmak için İslami bankaların pazarlama ve iletişim stratejilerini gözden geçirerek mevduatları artırma ve sadık müşteri elde etme çalışmalarını güçlendirmeleri gerekmektedir.
29	İslami bankaların son derece profesyonel bir çalışma prensibi, iyi hizmet anlayışı ve güçlü bir network ağı ile çalışma gerekliliğini ortaya koymaktadır.
30	Endonezya'da İslami bankacılık hizmetleri verilmeye başladığından beri yüksek talebi karşılayacak arz kıtlığı nedeniyle kaliteli beşeri sermaye sürekli devam edegelen bir sorun olmuştur. Kaliteli insan kaynağı temin etmek için kısa ve uzun vadeli iki strateji belirlenebilir. Kısa vadede yönetimin her kademesinde meslek içi eğitim programları sıklıkla tekrar edilerek eksiklerin giderilmesi hedeflenebilir. Uzun vadede lisans üstü ve lisans düzeyinde İslami finans ve İslami bankacılık konularında eğitim veren programlar açılarak ihtiyaç duyulan kalifikasyonlarda eğitim verecek personelin yetişmesi sağlanabilir. Bunların yanında liselere de ilgili alanlara yönelik dersler eklenebilir. Özellikle kısa vadeli meslek içi eğitim programlarının finansmanında devlet desteği sağlanabilir. Bu tür destekler, ilgili kuruluşların eğitime daha fazla önem vermesine katkı sağlar.
31	İslami bankaların müşterilere iyi şekilde anlatılması da önemlidir. Bilhassa İslami hassasiyeti olan müşterilerin yaptıkları ticari işlemlerde helal/haram faktörüne gösterecekleri hassasiyetin, yapılan işten elde edilecek faiz gelirin pozisyonu üzerinde durulabilir. Bu hassasiyeti benimseyen müşterilerin, getiri oranları ile faiz arasında geçişlerdeki hassasiyetinin giderek zayıfladığı gözlenecektir. Bu tutum "rasyonel müslüman davranışı" olarak tanımlanarak banka müşterilerine anlatılabilir. Bunun yanında toplumun dini hassasiyetleri yüksek kesiminin eğitim ve seminer programları ile tasarruf/yatırım ilişkisinde faizli yatırımlara göre kısmen maliyetli veya dezavantajlı gibi görünse de helal işler tercih edilmesi üzerinde durulabilir. Ülkede tanınan kanaat önderleri ve ulema da müslümanların yapacakları işlerde efaizden kaçınarak reel ticari işler yapmaları konusunda teşvik edici olmaları hayli önemlidir. Müslümanların bilinçlendirilmesinde batılı anlayışın temsil ettiği "fayda maksimizasyonu" ilkesi yerine iyi bir müslüman olma ve haramdan kaçınma kriterlerinin öncelenmesi hususları vurgulanabilir (Kasri ve Kasim, 2009:198).
32	Endonezya ekonomik koşullarının da İslami bankacılığın güçlenmesini destekler nitelikte güçlü ve istikrarlı bir yapı arz etmesi gerekir. Kaldı ki birçok çalışmada İslami bankaların gelişmesi ile ülkenin makroekonomik gelişme düzeyi arasında çift yönlü ilişkinin varlığı gözlenmiştir. Bu çerçevede, İslami bankaların güçlenmesi, genel makroekonomik görünümün daha iyi hale gelmesine; daha iyi

	makroekonomik tablonun İslami bankaların sürdürülebilir büyümesine katkısı olacaktır. Bu noktada İslami bankaların varlıklarının toplam bankacılık varlıkları içinde oranının hedef bir değere ulaştırılması konusunda Malezya'dakine benzer şekilde planlama yapılabilir. Ayrıca devlet, daha fazla İslami ticari bankanın, konvansiyonel bankalarda İslami pencerelerin ve İslami tarımı destekleme bankalarının kurulması konusunda destekleyici olabilir (Abduh and Omar, 2012:45).
33	Yabancı İslami bankaların ülkede faaliyet göstermesinin desteklenmesi de inovatif İslami ürünlerin ülkede kullanılması ve yaygınlaşması konusunda önemli bir kaynak oluşturabilir (Abduh and Omar, 2012:45).
34	Ulusal Fetva Heyeti (DSN), Fetva Denetim Kurulu ve Bank Indonesia arasında ilişkilerin güçlendirilmesi, insicamlı bir çalışma ortamının pekiştirilmesi ve işbirliği içinde çalışılması, ülkede İslami bankacılığın derinleşmesinde önemli bir kurumsal süreçtir (İsmal, 2011:12).

Kaynakça

- Abduh, M., and Omar, A. (2012) "Islamic Banking and Economic Growth: The Indonesian Experience", *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, Emerald, Vol. 5, Issue 1, pp.35-47.
- Abdulkariim, A. and Affif, A. Z. (2005) "Islamic Banking Consumer Behaviour in Indonesia: A Qualitative Approach", <https://katakji.com/media/163564/file515.pdf>, Erişim Tarihi: 01.07.2018
- Al Nator, B. (2017) "Country Report Indonesia, Indonesia's Islamic Finance Initiatives: Impact To Be Seen" in *Islamic Finance News, Country Report, Indonesia, December 2017*, <https://www.islamicfinancenews.com/supplements/ifn-annual-guide-2018>
- Alwyni, A. (2015) "Indonesian Islamic Finance Industry in 2015: Government Sukuk's Strengthening Role", *Islamic Finance News, Country Report Indonesia, December 2015*, pp.81-82.
- Anwar, N. A. (2016) "Analysis of Indonesian Islamic and Convansional Banking Before and After 2008", *International Journal of Economics and Finance*, Vol. 8, No. 11, pp.193-199
- Ascarya, A; and Achsani, N. A. (2008) "Comparing the Efficiency of Conventional and Islamic Banks in Indonesia Using Parametric and Nonparametric Approaches", *Melbourne International Symposium and Conference on Islamic Banking and Finance: Ethics and Financial Practice in Global Perspective*, University of Melbourne, Melbourne, Australia, November 19-20, 2008, pp.1-27
- Bank Indonesia (2017) 2017 Economic Report On Indonesia, https://www.bi.go.id/en/publikasi/laporan-tahunan/perekonomian/Pages/LPI_2017.aspx
- EY (2017) The Indonesia Banking Industry Unfolding the Opportunity March 2017.
- Fitriasari, F. (2012) "The Growth of Islamic Banking in Indonesia", *Ekonomika-Bisnis*, Vol. 03, No. 1, Bulan Januari Tahun 2012, Hal:1-12, pp.1-10
- Hamid, A.; Abdulmajid, M. S.; and Khairunnisah, L. (2017) "An Empirical Re-Examination of the Islamic Banking Performance in Indonesia", *International Journal of Academic Research in Economics and Management Sciences*, Vol. 6, No. 2, pp. 219-232.
- Hendarsyah, D. F. (2017) Development of Islamic Bnaking and Finance in Indonesia and Policy Response, IPIEF Islamic Finance Outlook 2018, OJK, 27 December 2017, <http://ipief.umy.ac.id/wp-content/uploads/2017/12/2ND-DEDEN-FIRMAN-HENDARSYAH.pdf>
- Ika, S. R.; and Abdullah, N. (2011) "A Comperative Study of Financial Performance of Islamic Banks and Conventional Banks in Indonesia", *International Journal of Business and Social Sciences*, Vol. 2, No. 15, August 2011, pp.199-207.
- Indonesia Investment (2017) Finance: New Efforts to Boost Sharia Banking in Indonesia, 31 July 2017, <https://www.indonesia-investments.com/news/todays-headlines/finance-new-efforts-to-boost-sharia-banking-in-indonesia/item8047>
- IMF (2017) Indonesia Financial System Stability Assessment, IMF Country Report No. 17/152, May 09, 2017.
- IMF (2018) Indonesia Selected Issues, Indonesia Country Report No. 18/33, February 2018, Washington DC.
- İsmal, R. (2011) "Islamic Banking in Indonesia: Lessons to be Learned", UNCTAD, Multi-year Expert Meeting on Services, Development and Trade: The Regulatory and Institutional Dimension, 6-8 April 2011, Geneva.
- İsmal, R. (2013) *The Indonesian Islamic Banking: New Perspective on Monetary and Financial Issues*, John Wiley and Sons, Singapore
- Kasri, R.A. and kasim, s. Hj. (2009) "Empirical Determinants of Sav,ng in the Islamic Banks: Evidence from Indonesia", *JKAU, Islamic Economy*, Vol. 22, No. 2, pp.181-201

- KPMG Siddharta Advisory (2017) Finance in Indonesia: Set for a New Path?, September 2017.
- Mulyaningsih, T.; Daly, A. and Miranti, R. (2015) "Foreign Participation and Banking Competition: Evidence from the Indonesian Banking System", *Journal of Financial Stability*, No. 19, pp.70-82.
- Nugroho, L.; Utami, W.; Sukmadilaga, C.; and Fitrijanti, T. (2017) "The Urgency of Allignment Islamic Bank to Increase Outreach: Evidence from Indonesia", *International Journal of Economics and Financial Issues*, Vol. 7, Noç 4, pp.283-291.
- OJK (2015) Shariah IKNB Road Map, 1 December 2015, <https://www.ojk.go.id/en/kanal/syariah/berita-dan-kegiatan/publikasi/Pages/Sharia-IKNB-Roadmap-2015-2019.aspx>
- OJK (Indonesia Financial Services Authority) (2017) Indonesia Banking Booklet, OJK Banking Licensing and Information Deapartment, March 2017.
- OJK (Otoritas Jasa Keuangan) (2017) Snapshot Perbankan Syariah Indonesia, 30 September 2017, <https://www.ojk.go.id/en/kanal/syariah/berita-dan-kegiatan/publikasi/Documents/Pages/Snapshot-of-Indonesian-Sharia-Banking-Industry-as-of-30-September-2017/ISEF%20-%20Infografis%20Perbankan%20Syariah%20Sep2017%20-%20final.pdf>
- OJK (2018a) Indonesia Banking Statistics, Vol. 16, No. 3, April 2018, Jakarta
- OJK (2018b) Shariah Banking Statistics, June 2018.
- PWC (2017) Indonesia Banking Survey 2017, Weathering the Rise in Credit Risk. What is Next for Banks in Indonesia? <https://www.pwc.com/id/en/publications/assets/financialservices/ibs-2017.pdf> Erişim Tarihi: 01.07.2018
- Sari, M.D; Bahari, Z.; and Hamat, Z. (2016) "History of Islamic Bank in Indonesia: Issues Behind Its Establishment", Vol.2, No. 5, pp.178-184.
- Setyawati, I.; Suroso, S.; Suryanto, T.; and Nurjannah, D. S. (2017) "Is Financial Performance of Islamic Banking Better? Panel Data Estimation", *European Reserach Studies Journal*, Vol. XX, Issue 2A, pp. 592-606.
- Sukmana, R. (2016) "Islamic Banks vs Convantional Banks in Indonesia: An Analysis on Financial Performances", *Jurnal Pengurusan*, No. 47, pp. 81-90.
- Tahir, P. (2017) "Development and Legal Basis of Sharia Banks in Indonesia", *International Journal of Scientific and Research Publications*, Vol. 7, Issue 8, August 2017, pp.100-108
- Tampubolon, N. (2015) Roadmap of Indonesian Islamic Banking, OJK International Conference on Islamic Finance, Jakarta, 12 November 2015.
- Thompson Reuters (2017) Indonesia Islamic Finance Report, Prospects for Exponential Growth, Isalmci Finance Gateway
- Widigdo, A. M. N.; Marimin; Fahmi, I.; Beik, I.S. (2016) "How ıslamic is Islamic Bankin in Indonesia?", *JKAU: Islamic Econ.*, Vol. 29, No. 2, pp.153-165, July 2016.
- World Bank Group (2017) World Development Indicators, Washington DC, 2017
- World Bank (2018) World Bank in Indonesia, 9 April 2018, <http://www.worldbank.org/en/country/indonesia/overview>
- World Bank Group (2016) Islamic Finance Bulletin, Finance and Markets Global Islamic Finance Development Center, Issue 14, August 2016
- Zul Kepli, M. Y. (2013) "Islamic Finance in Indonesia:A Quantum Leap", *International Journař of Sales and Marketing Management Research and Development*, Vol. 3, Issue 5, December 2013, pp.21-30.

Ek Tablo 1: Endonezya’da Bankacılık İşlemleri (Milyar RP) (2013-Şubat’2018)

Gösterge	2013	2014	2015	2016	2017												2018	
					Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık	Ocak	Şubat	
Fonların Dağılımı																		
Ticari Bankalar	4.823.303	5.468.911	5.952.279	6.570.903	6.596.165	6.678.819	6.674.102	6.758.518	6.783.689	6.792.503	6.852.563	6.984.992	7.012.254	7.050.271	7.177.549	7.114.876	7.177.888	
Ziraat Bankaları	74.551	86.931	98.604	109.39	109.58	110.64	110.96	111.71	112.03	113.99	115.2	116.86	118.14	119.76	121.3	121.11	121.43	
İslami Bankalar	111.69	113.1	53.567	96.103	86.205	77.859	60.793	56.378	47.537	41.295	34.553	31.888	24.713	23.152	19.901	21.938	20.387	
Fon Kaynakları																		
Ticari Bankalar	4.070.018	4.594.876	4.909.707	5.399.211	5.377.872	5.456.433	5.479.901	5.563.795	5.650.589	5.588.553	5.631.275	5.730.365	5.752.141	5.777.161	5.921.039	5.828.377	5.808.982	
Ziraat Bankaları	64.001	74.594	84.728	93.622	93.943	94.908	95.552	96.055	96.576	98.251	98.956	100.35	101.22	102.44	103.87	103.78	104.03	
Toplam Varlıklar																		
Ticari Bankalar	4.954.467	5.615.151	6.095.908	6.729.799	6.744.314	6.829.581	6.823.171	6.912.063	7.025.811	6.964.541	7.028.846	7.150.388	7.183.773	7.222.351	7.387.634	7.306.328	7.308.446	
Ziraat Bankaları	77.376	89.878	101.71	113.5	113.83	114.87	115.26	116.11	116.64	118.72	119.79	121.58	122.92	124.61	125.95	125.89	126.21	
Toplam Banka Sayıları																		
Ticari Bankalar	120	119	118	116	115	115	115	115	115	115	115	115	115	115	115	115	115	
Ziraat Bankaları	1.635	1.643	1.636	1.633	1.631	1.631	1.621	1.619	1.619	1.617	1.618	1.622	1.621	1.619	1.619	1.617	1.615	
Toplam Banka Şubeleri																		
Ticari Bankalar	31.847	32.739	32.949	32.731	32.656	32.619	32.638	32.621	32.652	32.659	32.635	32.602	32.447	32.242	32.285	32.286	32.284	
Ziraat Bankaları	4.678	4.895	5.982	6.075	6.091	6.111	6.138	6.124	6.155	6.151	6.144	6.157	6.106	6.131	6.192	6.174	6.231	

Kaynak: OJK, 2018a:3

Ek Tablo 2: Endonezya’da İslami Ticari Bankaların Finansal Göstergeleri (Nisan’2018) (Nominal, Milyar IDR)

	2015	2016	2017										2018		
			Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık	Ocak	Şubat	Mart
Bileşik Ortalama Getiri CAR (%)	15.02	16.63	16.98	16.91	16.88	16.42	17.01	16.42	16.16	16.14	16.46	17.91	18.05	18.62	18.47
- Sermaye	23,409	27.153	28.104	28.419	28.419	28.456	29.092	27.869	27.700	27.424	29.281	31.108	31.528	32.668	33.072
- Risy Ağırlıklı Aktifler	155,894	163.306	165.509	158.381	158.381	173.317	171.031	169.684	171.378	169.911	177.893	173.695	174.570	175.432	179.057
Aktiflerin Getirisi ROA (%)	0.49	0.63	1.12	1.11	1.11	1.10	1.04	0.98	1.00	0.70	0.73	0.63	0.42	0.74	1.23
- Kar	977	1.426	2.823	2.844	2.844	2.848	2.714	2.557	2.631	1.859	1.933	1.697	1.190	2.125	3.557
- Ortalam Aktifler	201,348	225.804	252.394	257.141	257.141	259.590	261.068	261.927	263.485	264.481	265.710	267.570	285.397	287.442	289.717
Takipteki Krediler NPF (%)	4.84	4.42	4.51	4.75	4.75	4.47	4.50	4.49	4.41	4.91	5.27	4.77	5.21	5.21	4.56
Takipteki Krediler Net NPF Net %	3.19	2.17	2.57	2.90	2.90	2.83	2.79	2.72	2.74	2.78	3.05	2.58	2.83	2.76	2.54
- Ödenmeyen Finansman	7,456	7.843	8.218	8.584	8.584	8.293	8.269	8.272	8.212	9.140	9.815	9.049	9.720	9.766	8.673
- Ödenmeyen Finansman Net	4,915	3.860	4.582	5.244	5.244	5.243	5.128	5.013	5.106	5.167	5.676	4.897	5.287	5.179	4.828
- Bankacılık Dışı Toplam Finansman	153,968	177.482	178.081	180.632	180.632	185.570	183.623	184.354	186.152	186.122	186.366	189.880	186.508	187.448	190.064
FDR (%)	88.03	85.99	83.53	81.96	81.96	82.69	80.51	81.78	80.12	80.94	80.07	79.65	77.93	78.35	77.63
- Banka Dışı Kurumların Finansmanı	153,968	177.482	178.081	180.632	180.632	185.570	183.623	184.354	186.152	186.122	186.366	189.880	186.508	187.448	190.064
- Üçüncü Kişilere Verilen Toplam Fonlar	174,895	206.407	213.139	220.392	220.392	224.420	228.080	225.440	232.349	229.957	232.756	238.393	239.318	239.258	244.820

İşlem Maliyetlerinin İşlem Gelirlerine Oranı %	97.01	96.22	92.34	92.26	92.26	90.26	91.56	92.03	91.88	94.16	94.05	94.91	97.01	93.81	89.90
- İşlem Maliyetleri	30,945	34.174	8.565	14.272	14.273	14.273	17.067	19.548	21.470	24.455	26.819	29.682	3.082	5.328	7.995
- İşlem Gelirleri	31,901	35.517	9.276	15.470	15.892	15.470	18.641	21.240	23.417	25.973	28.514	31.273	3.177	5.679	8.893
Karlılık NOM (%)	0.52	0.68	1.26	1.24	1.25	1.24	1.16	1.08	1.10	0.77	0.78	0.67	0.45	0.83	1.40
- Net İşlem Maliyeti	955	1.343	2.843	2.836	2.872	2.868	2.699	2.538	2.597	1.821	1.849	1.591	1.139	2.111	3.592
- Gelir Getiren Aktiflerin Gücü	182.301	198.936	226.496	228.573	2230.193	231.917	233.387	234.265	235.613	236.506	237.471	238.952	253.040	255.148	256.974
Gelir Getiren Aktiflerin Kalifikasyonu Sınıflandırılmış Gelir Getiren Aktifler/ Gelir Getiren Aktifler	5.19	4.27	4.52	4.54	4.66	4.46	4.49	4.51	4.58	4.81	4.73	4.22	4.79	4.75	4.21
- Sınıflandırılmış Gelir Getiren Aktifler	10.228	10.070	10.731	10.945	11.309	11.064	11.191	11.157	11.613	12.168	12.101	11.097	12.474	12.561	11.337
- Toplam Gelir Getiren Aktifler	197.1	236.048	237.287	240.827	242.839	247.839	249.225	247.588	253.824	252.752	256.660	263.206	260.586	264.638	269.237
Likidite Kısa Dönem Uyumsuzluklar (%)	20.04	22.54	25.56	43.30	43.36	44.47	41.85	42.77	43.83	28.72	29.12	29.75	27.80	29.05	29.63
- Kısa Vadeli Aktifler	32.61	45.669	50.848	88.223	89.401	93.529	88.773	87.436	92.307	58.918	61.630	65.551	60.131	63.730	66.089
- Kısa Vadeli Yükümlülükler	162.749	202.655	198.954	203.750	206.199	210.328	212.121	204.454	210.601	205.154	211.619	220.373	216.329	219.381	223.069
Kazanç Oranı Çekirdek Olmayan Mevduatların Diğer Fonlarına Oranı	50.35	58.84	52.53	54.07	54.27	53.69	53.57	52.61	53.72	52.78	52.58	51.80	51.87	51.83	52.61
- Çekirdek Olmayan Mevduatlar	88.053	121.443	111.993	118.378	119617	120.481	122.172	118.599	124.809	121.379	122.384	123.480	124.134	124.006	128.791

BEYDER / 2018, 13:2 (161-195)

- Toplam Diğer Fonlar	174.895	206.407	213.199	218.944	220.392	224.420	228.080	225.440	232.349	229.957	232.756	238.393	239.318	239.258	244.820
Sabit Kazanç Portföyü/Değişen Kazanç Portföyü (%)	180.5	199.86	208.55	211.14	209.60	203.53	199.23	203.13	206.87	214.95	219.14	210.92	218.95	217.66	216.01
- Sabit Oranlı Kazanç Portföyü	98.641	118.667	120.740	121.261	122.721	124.900	122.691	123.959	125.912	127.422	128.371	129.193	128.402	128.804	130.276
- Değişen Oranlı Kazanç Portföyü	54.65	59.376	57.896	57.431	58.550	61.367	61.584	61.024	60.864	59.281	58.578	61.252	58.643	59.178	60.311
Yatırım Oranı ve Risk Kar Paylaşımı Finansmanının Toplam Finansmana Oranının Banka Dışı Finansmana Oranı	35.81	34.64	34.12	34.05	34.35	35.14	35.69	35.31	35.28	34.59	34.37	35.22	34.49	34.63	34.83
- Mudaraba Temelli Kar Paylaşımı Finansmanı	55.336	61.675	60.958	60.842	62.264	65.460	65.771	65.314	65.897	64.585	64.260	67.083	64.512	65.104	66.381
- Toplam Finansman	154.527	178.043	178.636	178.691	181.272	186.267	184.275	184.933	186.777	186.703	186.949	190.445	187.046	187.982	190.587
Kar Paylaşımı Finansmanının Potansiyel Kaybının Toplam Mudaraba ve Müşaraka İşlemlerine Oranı (%)	2.81	3.40	3.50	3.30	3.06	2.72	2.68	2.86	2.71	3.94	4.00	3.29	4.06	4.16	3.67
- Kar Paylaşımı Finansmanının Toplam Kaybı	1.557	2.094	2.136	2.007	1.907	1.782	1.762	1.865	1.785	2.545	2.572	2.204	2.616	2.708	2.435
- Toplam Mudaraba ve Müşaraka İşlemleri	55.336	61.675	60.958	60.842	62.264	65.460	65.771	65.314	65.897	64.585	64.260	67.083	64.512	65.104	66.381

Kaynak: OJK (2018b:2)